

HB

1887

03117

DE

HOOGSTE VRIJHEID.

R E D E,

GEHOUDEN BIJ HET OVERDRAGEN VAN HET RECTORAAT DER
VRIJE UNIVERSITEIT,

DEN 20sten OCTOBER 1887,

DOOR

Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

AMSTERDAM,

J. A. WORMSER.

1887.

MR. H. BOS - BIBLIOTHEEK
VRIJE UNIVERSITEIT

DE HOOGSTE VRIJHEID.

DE
HOOGSTE VRIJHEID.

R E D E,

GEHOUDEN BIJ HET OVERDRAGEN VAN HET RECTORAAT DER
VRIJE UNIVERSITEIT,

DEN 20sten OCTOBER 1887,

DOOR

Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

AMSTERDAM,

J. A. WORMSER.

1887.

ERRATA.

- bl. 10 reg. 14 v. o. „gedachtuiting” *lees:* „gedachtenuiting”
„ 15 „ 3 v. b. „en beslissing” *lees:* „van elke beslissing of
„ 30 „ 18 v. b. „die” *lees:* „dien”
„ 31 „ 4 v. b. „un erschrocken” *lees:* „unerschrocken”
-

HOOGACHTBARE HEEREN DIRECTEUREN ONZER VEREENIGING,
HOOGGEACHTE HEEREN CURATOREN ONZER UNIVERSITEIT,
HOOGGELEERDE HEEREN PROFESSOREN IN DE ONDERSCHIEDENE
FACULTEITEN,
ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN DE ONDERSCHIEDENE
WETENSCHAPPEN,
WELEERWAARDE HEEREN BEDIENAREN DES GODDELIJKEN
WOORDS,
WELEDELE HEEREN STUDENTEN,
EN VOORTS GIJ ALLEN, VAN WAT NAAM OF RANG OOK, DIE
DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID HEBT
WILLEN VEREEREN,

Zeer geachte en zeer gewenschte Toehoorders!

Toen ik de eer had mijne betrekking aan deze Stichting te aanvaarden, heb ik eene rede gehouden over het hoogste gezag. Thans wensch ik te spreken over de hoogste vrijheid, waaronder ik, daar ik mij natuurlijk op staatkundig gebied beweeg, de consciëntie- en godsdienstvrijheid versta. Welke vrijheid toch zou er, op dat gebied, hooger zijn dan deze? Zij raakt de diepste roerselen des gemoeds en staat met geheel ons zijn in het nauwste verband. Op haar berusten tal van andere vrijheden. Neem haar weg, en het valt onmogelijk de vrijheid van vergadering, van spreken, van drukpers te handhaven. Niet te verwonderen is het dan ook, dat iedereen haar schijnt te aanbidden, lief te hebben en te koesteren, zoodat haar te verdedigen onnoodig, haar aan te vallen vermetel schijnt. „Ce principe” (la liberté des cultes), zoo schreef Guizot in een rapport, uitgebracht namens eene vergadering, die uit Roomschen en

Protestanten bestond, „ce principe a pénétré partout; il surmonte toutes les difficultés qui non seulement distinguent, mais divisent communément les hommes; ce n'est plus un voeu de philanthropes, ni un système de philosophes, ni une doctrine de parti, mais le cri de la conscience publique, l'expression du bon sens public, une de ces vérités enfin à la fois sublimes et communes qui répondent à tous les besoins de la société, parlent clairement aux esprits les plus divers, et qui, attaquées plutôt que contestées par les intérêts et les passions même encore obstinés à les repousser, ont pris place sans retour dans la morale et la raison du monde chrétien 1).

Edoch, naast dien jubeltoon hooren wij soms andere klanken, die de vraag doen rijzen, of dit zoo hoog geprezen beginsel der godsdienstvrijheid inderdaad wel bestaat; of het althans, ik zeg niet tegen alle menschelijke hartstochten, maar tegen de gewichtige bedenkingen die de menschelijke rede er tegen aanvoert, wel bestand zal blijken? Niet alleen toch hooren wij van sommigen, dat het geweten eigenlijk niets is dan een vooroordeel, waaruit zou volgen dat gewetens- dus ook godsdienstvrijheid een onding is; maar ook zij, die de rechten van het geweten hoog waardeeren, verkondigen soms stellingen, welker consequente ontwikkeling en toepassing de vrijheid van geweten en godsdienst in haar hart treffen. Aan de eene zijde staat o. a. de Roomsch-Katholieke Kerk, wier hoofd nog in zijne laatste Encyclica de sinds eeuwen verkondigde stelling herhaald heeft, dat het niet geoorloofd is de verschillende eerediensten rechtens gelijk te stellen 2); aan welke verklaring hare beteekenis niet wordt

1) Rapport sur le concours ouvert au sujet de la liberté des cultes; 13 avril 1826; te vinden in A. Vinet, Mémoire en faveur de la liberté des cultes, Paris 1826, p. 323.

Dit beginsel is overal doorgedrongen; het stapt heen over alle verschillen, die gewoonlijk de menschen niet slechts onderscheiden, maar ook verdeelen. Het is niet meer eene begeerte van philanthropen, noch een systeem van filosofen, noch de leer eener partij, maar de kreet van de publieke consciëntie, de uitdrukking van het gezond verstand van het algemeen, in één woord, eene van die waarheden, die, tegelijkertijd verheven en algemeen, aan alle behoeften der maatschappij beantwoorden, die duidelijk spreken tot de meest verschillende geesten, en die, aangevallen meer dan bestreden door de belangen en hartstochten zelfs welke nog altijd zich halsstarrig tegen haar aankanten, voor goed hare plaats hebben ingenomen in de zedeleer en het denken van de christelijke wereld.

2) divini cultus varia genera eodem jure esse, quo veram religionem, Ecclesia judicat non licere, Encyclica „Immortale Dei”. Leonis XIII d. 1 Nov. 1885, n. 54.

ontnomen door de toevoeging, dat de Kerk daarom nog niet de regeerders veroordeelt, die, om een groot goed te bereiken, of om kwaad te voorkomen, het in de zeden en de gewoonte geduldig dragen, dat zoo iets in dezen of genen staat plaats hebbe 1). Aan de andere zijde staan de ontelbaar velen, die o. a. met den Hoogleeraar A. Pierson zeggen: „denken moogt gij wat en zooals gij wilt, maar omtrent elke daad, elke praktische consequentie van uw denken, elke zonder onderscheid, behoud ik, Staat, mij voor te beslissen, of ik haar met het oog op mijn hoogste wet, zelfbehoud, al dan niet vrij laten kan” 2), of die met Spinoza oordeelen, „dat men dikwijls moet handelen in strijd met datgene, wat men goed acht; dat men zelfs zóó moet doen, wil men zich een rechtvaardig en vroom burger betoonen, omdat de vraag wat recht is, enkel afhangt van de beslissing der Overheid” 3); die derhalve godsdienst- en gewetensvrijheid aan den wil der overheid ondergeschikt maken.

Waar zoowel in als buiten de christelijke kerk nog zoo groot verschil bestaat over de vraag, in hoever het geweten recht heeft op volkomen eerbiediging, daar kan het niet overbodig heeten, dat ook een leeraar aan deze Universiteit, met het onderwijs in het staatsrecht belast, zijne inzichten over dat zoo belangrijk vraagstuk uiteenzet. Wegens de uitgebreidheid der stof zij het mij vergund, terstond tot de zaak zelve over te gaan. Slechts een enkele opmerking vooraf.

Vooreerst, dat ik hier onder geweten dat inwendig zintuig of instinct versta, waarmede wij over het geoorloofde of ongeoorloofde van onze handelingen oordeelen. Verder, dat gewetensvrijheid dus niet beteekent de vrijheid om een geweten te hebben, eene vrijheid die, evenals die der gedachte, voor beperking onvatbaar is, maar de vrijheid om naar eigen geweten te handelen. In de derde plaats, dat ik gewetens- en godsdienstvrijheid in dit verband voor synoniem houd; die het eene zegt, zegt het ander. En eindelijk, dat ik bij mijne hoorders de erkenning van het bestaan van het geweten onderstel.

1) ...non ideo tamen eos damnat rerum publicarum moderatores, qui, magni alicujus aut adipiscendi boni, aut prohibendi caussa mali, moribus atque usu patienter ferunt, ut ea habeant singula in civitate locum. Encycl. Imm. Dei I.I.

2) Dr. A. Pierson, Eene levensbeschouwing.

3) Tractatus theol. polit. Cap. XX. fol. 605. Edit. v. Vloten et Land.

Alsnu overgaande tot de behandeling van mijn onderwerp, wensch ik eerst zeer kort na te gaan, wie de consciëntievrijheid voorstaan of hebben voorgestaan; daarna op welke gronden zij wordt verdedigd; eindelijk wien wij haar verschuldigd zijn.

Indien, gelijk vaak wordt beweerd, de mensch krachtens zijn natuur recht heeft op erkenning van gewetens- en godsdienstvrijheid, dan is men voorzeker eerst zeer laat tot die ontdekking gekomen. Wel bezat, ook in de vroegste tijden, de menschheid een geweten, een inwendig oordeel over wat goed is en wat kwaad; maar de vrijheid om naar dat inwendig oordeel te handelen hing, naar haar overtuiging, met welke ook de vrijheidlievende Spinoza gelijk wij herinnerden instemde, in laatste instantie geheel af van den wetgever. Deze liet, het is zoo, bijkans alles toe, maar uit onverschilligheid, niet uit eerbied, voor de waarheid of voor de consciëntievrijheid. Daarom trad zij tusschen beide zoodra de goden werden aangerand, omdat deze niet mochten worden vertoord. De godsdienst was in de eerste plaats eene staatszaak; de goden waren nationale goden; of er nog andere waren ging der Overheid niet aan; voor zichzelf mocht ieder daarover denken wat hem goeddacht, maar bestrijding of verachting der goden bracht het vaderland in gevaar, was een vergrijp tegen de nationale instellingen, en kon dus niet worden geduld. Men aanbad de goden, niet omdat men de Waarheid lief had, maar omdat men of die machtige, onbekende wezens vreesde, of ten minste het geloof aan hun bestaan nuttig en noodig achtte voor den Staat.

Ook toen in latere eeuwen in Griekenland en Rome dat geloof aan het bestaan dier onbekende grootheden zoowel bij priesters als wijsgeeren verloren was gegaan, bleef toch voor het gemeene volk de openbare eeredienst der afgoden in zwang, en was het ongeoorloofd hun bestaan te ontkennen. Eene zoo goedkoope, overal werkende politiemacht was toen, evenmin als heden ten dage, in de oogen van de machtigen der aarde te versmaden, te minder omdat dit geloof die machtigen in het minst niet hinderde, of hun uitspattingen aan banden legde. Het was dan ook volkomen natuurlijk, dat men den edelen Socrates, omdat hij het bestaande geloof in gevaar bracht, den giftbeker deed ledigen. En even natuurlijk, dat men bereid was in het Panthéon, mits naast de overige goden, eene plaats in te ruimen voor Jezus.

Fijne beschaving en hooggeroemde humaniteit hebben de ontwikkelde zoomin als de onontwikkelde Romeinen verhindert, de Christenen enkel om hun geloof op het wreedaardigst te vervolgen. Hoe kon dat anders? De Christenen beleden eenen God, geopenbaard in het Vleesch; die belijdenis was de ontkenning en verwerping van alle nationale goden, tot welker verdediging de overheid zich verplicht achtte. Wat in de consciëntie der Christenen omging was volkomen onverschillig voor den staat, die zijn bestaan bedreigd achtte omdat, naar der Christenen leer, ook de overheid voor dien heiligen God had te buigen, en die natuurlijk, ten dezen opzichte de leer huldigende van Prof. Pierson, z e l f b e h o u d zijn hoogste wet, en al wat daarmee streed ongeoorloofd achtte. Om het behoud van den staat moesten dus de Christenen te vuur en te zwaard verdelgd worden.

Noch Cicero, noch Plato, noch Seneca, noch Marcus Aurelius, noch eenig wijsgeer der oudheid, heeft de rechtsgelijkheid van alle eerediensten verdedigd; en het humanisme der heidenen, dat sommigen nog schijnen terug te verlangen, heeft niet geleid tot het verleenen of erkennen van die vrijheden, welke thans, ten minste zomen Guizot mag gelooven, voor goed eene plaats hebben ingenomen in de zeden en in het denken van de christelijke wereld.

De humanisten der latere eeuwen schijnen wel die volkomen gelijkheid te willen eerbiedigen, maar zijn van naderbij bezien op dit punt al even weinig betrouwbaar. Zij moesten zich wel vóór verdraagzaamheid en gelijkstelling verklaren, zoolang zij stonden tegenover eene „publieke kerk”, d. i. eene kerk, die van regeeringswege voor de ware erkend werd. Wie in vroeger dagen eene van de Kerk afwijkende meening verdedigde, kon bezwaarlijk verlangen, dat tegenover de publieke kerk zijne meening als de ware door de overheid werd erkend. Hij moest reeds uitermate tevreden zijn, wanneer zijne meening werd geduld. Wij zien evenwel, dat b. v. de Libertijnen ten onzent, zoolang zij de macht in handen hadden, even goed als de Gereformeerden eene publieke Kerk verlangden, en daarin zelfs aan de overheid grooten invloed wilden toekennen, al moest dan ook die algemeene Kerk wat meer „toegankelijk voor alle meeningen” worden gemaakt. Veel meer dan vrijheid voor eigen meening verlangden ook zij niet. Zelfs de vermaarde verdediger van de „tolerantie”, John Locke, die, zelf sympathie koesterende

voor het remonstrantisme, de rechtsgelijkheid van remonstrant en contraremonstrant verdedigt, maakt op de volkomen vrijheid om zijne meening te verkondigen zeer belangrijke uitzonderingen. Vooreerst mag, meent hij, de overheid geen enkel dogma dulden, dat in strijd is met het heil van den staat en de goede zeden. Hieronder zou, in deze dagen, menige magistraat ongetwijfeld begrijpen de praedestinatieleer, de lijdelijkheid van den mensch, de goederengemeenschap, het vrije huwelijk, het malthusianisme, ja zelfs naar het schijnt het algemeen stemrecht. In de tweede plaats meent hij dat van den magistraat niet de minsteuldiging verwacht mag worden voor hen die leeren, dat men geen woord aan ketters te houden heeft, of dat een geëxcommuniceerd koning van zijn troon vervallen is, of die onderstellen dat de heerschappij op genade gegrond is, en ook niet voor die halve Christenen, welke geen verdraagzaamheid willen prediken! In de derde plaats heeft ook die kerk geen recht om geduld te worden, waarvan alle leden, die zich er bijvoegen, tevens onder de heerschappij van een anderen vorst komen te staan. In de vierde plaats wil hij niet geduld hebben, wie het bestaan van een God loochent. Vrijheid voor ieder dus, behalve voor wie in de hoofdzaken van den schrijver verschilt. Dit alles is te lezen in zijne *Epistola de Tolerantia*, die in 1689 verscheen. Ook andere zoogenaamd vrijzinnige schrijvers kwamen tot dezelfde slotsom. Zelfs de Puritein Milton, die reeds veertig jaren vóór Locke, op m. i. veel meer afdoende gronden dan deze, de vrijheid van gedachtuiting heeft verdedigd, maakt toch ten aanzien der papisten, zij 't ook om zuiver staatkundige en in die dagen wel te begrijpen redenen, eene uitzondering. 1) Hoe Rousseau met verbanning of dood wilde gestraft hebben, al wie de door hem niet betwijfelde dogmata, God, deugd en onsterfelijkheid, verwierp en uit den staat wilde jagen al wie durfde zeggen: „hors de l'Eglise point de salut”, is even bekend, als de maatregelen die de revolutionairen der vorige eeuw namen, om de kerk, niet tegenstaande zij deze van den staat gescheiden verklaarden, naar hunne inzichten te regelen. In het zoo hoogst beschaafde Frankrijk werden de Protestanten, alleen om hun geloof, te allen tijde vervolgd. Wel schenen de filosofen der vorige eeuw andere beginselen ingang te zullen doen vinden, maar in de praktijk

1) Zie diens *Areopagica*, en *A treatise of civil power in ecclesiastical causes*; the *Prose Works of Milton*, bij J. A. St. John, Vol II, p. 97 and 532.

is al spoedig gebleken, dat de eeredienst der rede, tegenover de Roomsche Kerk optredende, eene vrijheid verkondigde, die zij, aan het roer gekomen, tegenover den godsdienst der Christenen niet in het allerminst eerbiedigde. Beschaving en onverschilligheid voor den godsdienst, die twee kweekplanten van het Frankrijk der 18e eeuw, hebben noch de verdraagzaamheid, noch op geestelijk gebied het gelijk recht van allen voortgebracht. De humanisten onzer dagen vervolgen niet meer openlijk. Bedenkt men echter, dat hunne richting er naar streeft, van overheidswege bij uitsluiting datgene te steunen, wat òf zich met geene godsdienstige belijdenis inlaat, òf, zoo dat niet wel mogelijk is, dan toch zich op den grootst mogelijken afstand van eene zoogenaamde „positieve” en „exclusieve” geloofsbelijdenis houdt, dan zal men inzien dat ook de hedendaagsche humanisten het van overheidswege begunstigen en propageeren van eigen levensbeschouwing boven elke andere gansch niet verwerpelijk achten. Het is hun, bij al hun liefde voor verdraagzaamheid, niet om die verdraagzaamheid zelve te doen, maar om de overwinning hunner inzichten. Vandaar dat nog geen vijftig jaren geleden, onder het oog en met medewerking van de lofzangers der verdraagzaamheid, in ons om zijne vrijheidsliefde zoo dikwerf geprezen land, eene geloofsvervolgving heeft kunnen plaats vinden, die menig burger er toe gebracht heeft zijn vaderland te ontvluchten; dat in het vrije en vrijheidlievende Zwitserland eene van gouvernementswege onderhouden staatskerk bestaat, waarvan elk Protestant lid moet zijn; dat daar nog in 1829 de voortreffelijke Vinet, alleen wegens zijne bestrijding van het recht der overheid om den openbaren eeredienst te regelen, strafrechtelijk vervolgd is; en dat, om niet meer te noemen, tal van personen, niettegenstaande zij de scheiding van kerk en staat zeggen voor te staan, toch de beginselen van den zooveen genoemden denker, krachtens welke deze de vrije kerken verdedigt en elke officieele begunstiging eener kerk bestrijdt, als onpraktisch en utopisch ter zijde leggen.

Evenmin als de humanisten, hebben in den regel de Protestanten in beginsel de staatsrechtelijke gelijkheid op geestelijk gebied voorgestaan. Wel is waar verwierp de Hervorming het gezag der Kerk als uitwendig gezag, en leerde zij dat de verzoening en heiliging van den mensch en zijne vereeniging met Jezus Christus, het hoofd der gemeente, een inwendig proces is, niet afhankelijk van de

tusschenkomst of goedkeuring van menschen, ook al zijn dit priesters. Wel heeft zij, door den Bijbel aan het volk terug te geven, den weg tot persoonlijk onderzoek gebaad, en het geloof, dat er buiten de R. C. Kerk geen zaligheid is, en dus eene Regeering, wil zij christelijk zijn, geene andere Kerk dan de R. Katholieke mag toelaten, in den wortel aangetast. Wel heeft zij op heerlijke wijze de vrijheid, die wij in Christus hebben, gevindiceerd. Maar uit hare grondstellingen vloeit nog geenszins noodzakelijk de staatsrechtelijke gelijkheid op geestelijk gebied voort. Waar nu deze niet bestaat, bestaat ook geen ware godsdienst- en gewetensvrijheid; want wanneer eene macht waaraan ieder zijns ondanks onderworpen is iemand om zijn geloof achteruit zet, of hem voordeelen onthoudt, die zij een ander in overigens gelijke omstandigheden toekent, poogt zij dien verborgen rechter, dien men het geweten noemt, om te koopen, door hem te bewegen de aan zekere gevoelens verknochte voordeelen hooger te stellen dan de Waarheid, zooals die zich aan hem zelve verthoont. Van zoodanige gewetensverkrachting nu is zelfs het Protestantisme nooit geheel afkeerig geweest. In vroegere tijden werden, en ook heden ten dage worden nog aan de protestantsche kerken, zoo zij al niet tot staatskerken verlaagd zijn, groote materiele voordeelen verzekerd. Niet slechts heeft bijkans overal de Reformatie den vleeschelijken arm in haren dienst gehad, iets wat, zoolang de Roomsche Kerk met soortgelijke wapenen streed, naar menschelijk recht althans zeer wel te verdedigen is; maar ook heeft zij in verschillende landen, zij 't ook in veel minder mate dan de R. C. Kerk, vele personen om hunne geloofsovertuiging meenen te moeten vervolgen, en de verbranding van Servet, die ons, ter waarschuwing, als een staaltje van specifiek-Calvinistische vervolgingszucht regelmatig wordt opgedischt, is noch de ergerlijkste, noch de minst verdedigbare handeling op het gebied van geloofsvervolging aan protestantsche zijde gepleegd. Alle richtingen zonder onderscheid hebben, ook na de Reformatie, het gewelddadig of althans het kunstmatig onderdrukken van valsche meeningen verdedigd, en de meesten harer hebben haar stelsel op oneindig grooter schaal toegepast dan de Gereformeerden te Genève! Ook wane men niet, dat het in onze dagen ten minste dáár anders is, waar met het stelsel van Staatskerken is gebroken. Tegenwoordig leidt men uit de

grondstelling van het Protestantisme, dat de godsdienst eene zaak des harten is, af, dat hij de godvruchtigste Christen en tevens de beste staatsburger is, die het diepst over zijn geloof weet te zwijgen, of hoogstens in de binnenkamer dat belijdt. Aan deze praktische verloochening op openbaar terrein van onzen Heer en Zaligmaker wordt dan van overheidswege groote bevoorrechting verbonden, het onrechtvaardige waarvan men zich evenwel ontveinst, omdat de bevoorrechting immers niet aan eene kerk, maar integendeel aan het zwijgen over kerk en godsdienst verbonden wordt; eene voorwaarde intusschen, volstrekt onaannemelijk voor wie, krachtens zijn geloof, zich tot belijden ook voor de menschen verplicht rekent.

Kan men aan laatstbedoelde Protestanten met recht inconsequentie verwijten, geenszins mag dit geschieden ten aanzien van die Protestanten, die zoolang het stelsel van een publieke kerk hebben voorgestaan. Inconsequent zouden ook deze geweest zijn, indien zij het geweten als maatstaf en kenbron der waarheid hadden aangenomen. Maar dat deden zij niet. Wel kenden zij aan het individueel geweten eene hogere waarde toe dan de Roomsche-Katholieke Kerk; wel hebben zij zich vaak op de rechten van dat geweten beroepen; maar zij wisten even goed als de Roomschen, dat elk rechter, om te oordeelen, een regel noodig heeft, en dat de bedorven mensch niet meer in het bezit is van den waren regel. Voor hen was niet de rede, maar Jezus Christus, zooals deze door de Heilige Schrift tot ons is gekomen en zich door den Heiligen Geest aan zijne gemeente openbaart, de Waarheid, waaraan zoowel ieder individu als de overheid had te gehoorzamen. Lezen wij het merkwaardig stuk, waaraan het Protestantisme zijn naam ontleent, nl. „die Beschwerung und Protestation anderweit zusammengezogen, und Königlicher Durchlauchtigkeit, dem Kaiserlichen Orator und Commissarien zugestellt”, op den Rijksdag te Spiers in 1529, dan vinden wij daar wel melding gemaakt van het recht des gewetens, maar steeds in verband met de Heilige Schrift. In dat zeer uitvoerig stuk van den 20^{en} April wordt voortdurend gewag gemaakt van „unseren Herrn und Heiland Christus und sein heiliges Wort, das wir ohne allen Zweifel pur, lauter, rein und recht haben”, welke goddelijke schrift gesteld wordt tegenover hetgeen „allein auf Menschengedicht und Erfindung gegründet ist”. En verder „Dieweil aber derhalben nicht der kleinste Streit, und keine gewissere Predigt

oder Lehre ist, denn allein bei Gottes Wort zu bleiben, als auch nach dem Befehl Gottes nichts anders gepredigt werden soll, und da einen Text heiliger göttlicher Schrift mit dem anderen zu erklären und auszulegen, wie auch dieselbige heilige göttliche Schrift in allen Stücken, den Christenmenschen zu wissen vonnöthen, an ihr selbst klar und lauter genug erfunden wird, alle Finsterniss zu erleuchten: so gedenken wir, mit der Gnade und Hülfe Gottes, endlich bei dem zu bleiben, dass allein Gottes Wort und das heilige Evangelium altes und neuen Testaments, in den biblischen Büchern verfasst, lauter und rein gepredigt werde, und Nichts, das dawider ist; denn daran, als an der einigen Wahrheit und dem rechten Richtscheid aller christlichen Lehre und Lebens, kann Niemand irren noch fehlen, und wer darauf bauet und bleibet, der bestehet wider alle Pforten der Hölle, so doch dagegen aller menschlicher Zusatz und Tand fallen muss und vor Gott nicht bestehen kann." 1)

In dezen geest is het geheele stuk geschreven; en het Protestantisme kan, althans met beroep op zijn doopcedel, niet beweren, dat het in beginsel aan het menschelijk geweten het hoogste gezag heeft toegekend. Ook Miltons verdediging van de vrijheid steunt in beginsel op de onfeilbaarheid der Heilige Schrift. Want, zoo dachten de geloovige Protestanten, al moet ten slotte elk rechter naar innerlijke overtuiging beslissen, daarom staat hij nog niet boven de getuigen op wier gezag hij zijn oordeel moet vestigen. Wel volgt uit de erkenning dat ieder naar zijn geweten te beslissen heeft, dat men die, zij het dan ook op gezag van anderen genomen beslissing niet aan anderen

1) Dewijl echter daarover (wat de ware, heilige, christelijke kerk is) niet de kleinste strijd loopt, en er geen veiliger prediking of leer is, dan alleen te blijven bij Gods Woord, en naar Gods bevel ook niets anders mag worden gepredikt, en daarbij den eenen text van de heilige, goddelijke Schrift uit den anderen te verklaren en uit te leggen, zooals dan ook die heilige, goddelijke Schrift in alle stukken die een Christenmensch van noode heeft te weten, in zich zelve klaar en helder genoeg wordt bevonden, om alle duisternis te verlichten; zoo zijn wij, met de genade en hulpe Gods, voornemens, om ten slotte daarbij te blijven, dat alleen Gods Woord en het heilig Evangelie des ouden en nieuwen Verbonds, in de boeken des Bijbels vervat, zuiver en rein wordt gepredikt, en niets wat daarmede strijdt; want daarbij, als bij de eenige waarheid en het rechte richtsnoer voor geheel des Christens leer en leven, kan niemand dwalen of van den weg raken, en wie daarop bouwt en blijft, die is bestand tegen alle poorten der hel, terwijl toch daartegenover elke menschelijke bijvoeging en verdichtsel moet vallen, en voor God niet bestaan kan.

mag opdringen, doch op zich zelf volgt daaruit nog niet, gelijk ik aanstonds nader zal aantoonen, dat de overheid de openbaring en beslissing van elke meening moet veroorloven. Even goed als de Roomsche Kerk, verdedigde de protestantsche overheid de Waarheid, geenszins het recht des gewetens om openlijk God naar eigen inspraak te dienen, en daarom heeft zij overal aan bepaalde, onderling door belijdenisschriften verbondene kerken den voorrang, zoo al niet de alleenheerschappij, trachten te verzekeren. Had men anders gehandeld, het ware een wonder geweest. Ziet hoe uitermate bevreesd men nog in deze eeuw is voor het overleveren van de volksmassa aan den eersten den besten kwakzalver op geestelijk gebied. Hoe groot moet dan de bezorgdheid voor anarchie en volksondergang geweest zijn, toen eene maatschappij, die eeuwen lang aan den leiband van een in haar oogen goddelijk en onfeilbaar gezag had geloopt, plotseling in aanraking gebracht werd, niet alleen met hen, voor wie het breken met de R. C. Kerk eene daad van gehoorzaamheid was aan den Koning der Kerk, maar ook met allerlei andere geesten, en daaronder van den laagsten rang; en zulks in een tijd, toen de ruwheid veel grooter en de overheid veel minder krachtig georganiseerd was dan thans. Publicatie van elke meening scheen niet alleen, maar was ook in hooge mate bedenkelijk, en wie was ter keuring der meeningen nu geschikter, dan die Kerk die met de uitgebreidste volkskringen in verband stond, en dus het grootste vertrouwen bezat, — de nationale of publieke Kerk?

Wij zagen tot dusver dat de godsdienst- en gewetensvrijheid, in den zin van staatsrechtelijke gelijkheid van elke overtuiging, door geene enkele richting consequent is voorgestaan; laat ons nu na-gaan, of de gronden waarop men ze heeft verdedigd bestand zijn tegen de tegenwerpingen, die tegen haar worden ingebracht.

Die volkomen rechtsgelijkheid is al dadelijk onvereinigbaar met de voorstelling, dat de staat, een zelfstandig wezen zijnde, ook een eigen zelfstandigen wil heeft, en als „cultuurstaat” zekere verhevene doeleinden heeft te verwezenlijken; eene voorstelling, waarbij van lieverlede de burger opgaat in het geheel, en volgens welke de staat er niet is om den mensch, maar de mensch om den staat. Al wie den staat niet enkel de roeping toekent, om in den uitgebreidsten zin recht en billijkheid te handhaven en te bevorderen, maar ook die

om, evenals de individueele persoon, op geestelijk gebied zekere doeleinden na te streven, komt er noodzakelijk toe op evengenoemd gebied al datgene te dooden of te weren wat met die doeleinden niet strookt. Men zou zich vergissen zoo men meende, dat alle voorstanders van die leer, hierin met Hobbes 1), den verdediger van het absolutisme, homogeen, openlijk leeren, dat wij, mits wij maar in ons binnenste ons geloof vasthouden, de overheid, als zij ons beveelt te zeggen dat wij niet gelooven, gerustelijk mogen en zelfs moeten gehoorzamen. Zóó iets klinkt te kras, te onbeschaamd. Maar feitelijke bevoordeeling van al wie, zonder uitdrukkelijk bevel, hetzelfde doet, of althans zijn geloof verzwijgt, leidt tot hetzelfde doel. Scherp maar juist zegt Alexandre Vinet 2):

„Si l'incrédulité qui parle est plus candide que celle qui se tait, elle est peut-être moins habile. Si le diable faisait ses affaires lui-même, je doute qu'il dogmatisât beaucoup... il se contenterait d'insinuer dans les cœurs des pensées et des désirs avec lesquels le christianisme ne peut subsister, qui prédisposent à l'incrédulité, et qui rendent l'homme incrédule par le cœur avant qu'il le soit par l'esprit. Tout paraissant intact, aucune doctrine n'ayant été entamée, il en résulterait, dans l'esprit des hommes superficiels, qui font la majorité même parmi les bien intentionnés, une sécurité dont le diable aurait sujet de rire.” Vinet schreef in 1829. Of misschien thans de booze geest, waarvan hij spreekt, reeds zelf zijn werk ter hand genomen heeft, heb ik hier niet te onderzoeken. Ik heb alleen willen doen gevoelen, dat het niet verdedigen van godsdienstvervolging op ouden trant geenszins als bewijs van het bestaan van rechtsgelijkheid op het gebied des geestes kan worden

1) The English Works of Thomas Hobbes. Lond. 1839. vol. III, pag. 493.

2) Essai sur la manifestation des convictions religieuses, p. 150.

Is het ongelooft dat zich uitspreekt oprechter dan dat 't welk zwijgt, het is wellicht minder slim. Als de duivel zijne zaken zelf in handen nam, betwijfel ik of hij veel zou dogmatiseeren... Hij zou er zich toe bepalen gedachten en begeerten in het hart te doen post vatten, waarmede het Christendom onverenigbaar is, die geschiktheid voor het ongelooft doen ontstaan, en die het gemoed des menschen ongeloovig maken voordat zijn verstand het is. Daar alles zou schijnen hetzelfde te zijn gebleven, vermits immers gene enkele leer was aangerand, zoude er in den geest der oppervlakkige menschen, die zelfs onder de goedgezinden de meerderheid uitmaken, eene gerustheid ontstaan, die den duivel stof zou geven tot lachen.

aangevoerd. Het beginsel van staatsrecht, waarop ik zoo even doelde, leidt logisch tot exclusivisme; als de Staat een persoon is, houdt de individu op een persoon te zijn; op dit punt valt het pantheïsme, dat hetzelfde beweert, samen met het systeem van den staatsgodsdiens 1).

Maar ook al verwerpt men elke beschouwing, die tot verpersoonlijking van den Staat leidt, bestaan er tegen de toekenning van volkomen rechtsgelijkheid op geestelijk gebied zeer groote bezwaren. Moet men aan de secte der Naaktloopers, of aan die der Mormonen volkomen vrijheid laten om naar hunne godsdienstbegrippen te leven, of het verbranden van levenden ter eere van afgestorvenen veroorloven, alleen omdat dit gebruik op godsdienstige overtuigingen berust? Zoo ja, dan komt men noodzakelijk tot de theorie der anarchisten, die alle gezag ontkennen, en die, gelukte het hun ooit het roer van het schip van staat te verbrijzelen, de menschelijke maatschappij zouden verkeeren in eene beestewereld, maar in eene beestewereld die het fijne instinct zou missen, waardoor ook de bestaande dierenwereld naar Gods plan wordt beheerscht en in toom gehouden. Zoo neen, dan is in beginsel de godsdienstvrijheid weg, want wat baat het om b.v. met Vinet 2) te verzekeren, dat men alleen eene vrijheid wil, die de beperkingen van de maatschappelijke moraal aanvaardt? Immers berusten die beperkingen, die zedelijkheidsbegrippen, vaak juist op godsdienstige overtuiging, kunnen zij althans daarmee niet in strijd zijn. Gelukte het den Mormonen of den Naaktloopers maar eerst hunne godsdienstige gevoelens algemeen ingang te doen vinden, dan zoude weldra de natie in hunne begrippen omtrent het huwelijk of de eerbaarheid niets aanstootelijks meer vinden, noch ze in strijd achten met de sociale moraal.

1) Vinet, *Essai sur la manifestation des convictions religieuses et sur la séparation de l'Eglise et de l'Etat*, Paris 1842, p. 410: „Quand l'Etat est une personne, l'individu cesse de l'être; le panthéisme, qui ne prétend pas autre chose, se rencontre sur ce point avec le système de la religion d'Etat.

2) *Essai sur la conscience et sur la liberté religieuse*. Genève. 1829. p. 73. „Est-ce une liberté qui n'accepte pas même les restrictions de la morale sociale? ou bien est-ce une liberté qui embrasse tous les actes, tous les rites et tous les discours que cette morale ne reprouve pas? Évidemment l'auteur n'a en vue que la seconde.” Zoo ook zegt Milton: „that also which is impious or evil absolutely either against faith or manners, no law can possibly permit, that intends not to unlaw itself.” *Areopagitica*, l. 1. p. 97.

Bij de zoo liefelijk klinkende bewering dat, ieder, dus ook de staat, eens anders godsdienstige overtuigingen moet dulden, omdat verdraagzaamheid eene deugd is, behoef ik niet lang stil te staan. Want al kon men aannemen, dat verdraagzaamheid afgescheiden van hetgeen men verdraagt eene deugd, eene goede eigenschap is, dan is zij dit toch nimmer bij de overheid. Deze moet, wanneer zij niet gehoorzaamd wordt, haar wil met geweld doorzetten. Haar wezen is dwang. Bovendien omvat verdraagzaamheid ook het dulden van onrecht. Voor de overheid nu is het dulden van elk onrecht, dat zij in staat is te vernietigen, plichtverzaking.

Even weinig als de voorgaande, houdt de volgende bewering stand, dat de staat bij de vraag wat de hoogste waarheid is geen direct belang heeft. Eene leer, een dogma, onverschillig van welken aard, brengt zijne vruchten voort. Godsdienst en zeden, leer en leven staan met elkander in onverbreekbaar verband. Wien dit in strijd schijnt met de dagelijksche ondervinding bedenke, dat vaak, bewust of onbewust, een andere God met de lippen beleden, dan in het binnenste geëerd wordt. Deugd noemt deze, wat gene, die een anderen godsdienst belijdt, ondeugd noemt. Bij den een b.v. zijn het lijdzaamheid en ootmoed, bij den ander is het juist de hooghartigheid, die den waren mensch past. Het inzicht in zulke vragen hangt natuurlijk geheel af van het godsdienstig geloof dat men belijdt.

Wie durft beweren, dat het voor de nationale ontwikkeling onverschillig is, of het volk in calvinistischen, lutherschen, roomschen, atheïstischen geest wordt opgevoed? Niemand voorzeker! Wanneer nu de staat uit teedere zorg voor ons lichamelijk welzijn ons verhinderen mag ons te laten genezen op de wijze als wij dat zelven verlangden, zou hij er dan geen belang bij hebben ons te beletten gevaarlijke leeringen in te zuigen, gevaarlijk, niet enkel voor ons welzijn, maar zelfs voor zijn eigen bestaan?

Tot bestrijding dier staatsbemoeiing wordt dikwijls, niet zonder schijn van waarheid, aangevoerd: dat de overheid, indien zij ten minste niet zich aan de pauselijke uitspraken wil onderwerpen, de waarheid niet kent of kan kennen, zoodat het haar onmogelijk is, de waarheid te handhaven. Maar als deze tegenwerping juist is, dan moet de overheid de openbaarmaking van alles, zelfs van het alleronzedelijkste toelaten, ja zich bijkans van elke rechtsbescherming onthouden,

daar zij nooit kan weten, wat in absoluten zin voor zedelijk en rechtvaardig moet worden gehouden. Op elk gebied geldt hetzelfde bezwaar; elke wet is onvolmaakt. Maar wat nood? Al doende leert men. Aan de smakelijkheid van de vrucht zal men de voortreffelijkheid van den boom leeren kennen. Waarom zou men alleen op het gebied des geestes niet proefondervindelijk mogen te werk gaan? Al kennen wij de waarheid niet in haar geheelen omvang, toch kan de overheid wat zij te goeder trouw voor waar houdt even goed verkondigen, als wat zij te goeder trouw voor recht houdt. Daaruit volgt nog volstrekt niet, dat zij de verbreiding van elke onwaarheid en van elken leugen zou moeten beletten. Dat zou inderdaad een onbegonnen werk zijn. Doch het is onnoodig; men behoort niet voorbij te zien, dat in elken leugen licht eenige waarheid verscholen ligt, en men kan zich troosten met de gedachte, „*que du choc des opinions jaillit la vérité*”. Maar waarom zou de vrijheid om den leugen te verkondigen niet, evenals elke andere vrijheid, ondergeschikt moeten zijn aan de belangen van het geheel? Waarom zouden stellingen, die naar het oordeel van verreweg de meeste bedachtzame, vroede mannen den grondslag van elke geordende maatschappij ondermijnen en gevaarlijk zijn voor de nationale rust, niet zooveel mogelijk onderdrukt mogen worden? 't Is waar, dat gewelddadige onderdrukking van denkbeelden wel eens de verspreiding ervan in de hand heeft gewerkt; de mensch grijpt steeds naar het verbodene. Maar dat is eene quaestie van staatsbeleid. Er is, naast eene gewelddadige, ook eene kunstmatige onderdrukking, die, zoo ze al geen prachtige vruchten voortbrengt, toch soms krachtig werkt.

Want dat de overheid niet bij machte zou zijn de verspreiding van zekere denkbeelden te beletten, is eene wel vaak geopperde, edoch volstrekt onbewezene stelling. De mogelijkheid van het tegendeel is door eene eeuwen lange geschiedenis gebleken, en zelfs nog in onze dagen gelukt het eene roomsche overheid vrij wel, om de verspreiding van wat in haar oog ketterij is, zelfs op een zeer uitgestrekt grondgebied, zoowel direct als indirect tegen te houden. Of zij dit vermag hangt grootendeels af van de medewerking van het publiek. Zoodra het publiek zelf van de verderfelijheid der godsdienstvrijheid overtuigd is, blijkt het telkens, hoe gemakkelijk de over-

heid de verspreiding van wat de groote menigte voor wanbegrippen aanziet kan tegengaan.

Maar berust dan de godsdienstvrijheid niet op 's menschen diepste behoefte? De vrijheid toch is het hoogste goed; vrijheid vooral ten aanzien van datgene, wat met het diepste in den mensch in verband staat. „Das innerste Selbst des Menschen”, zegt Stahl 1), „ist ein bestimmtes sittliches Wesen, und ist Bewusstheit desselben und entschiedene Ausschlieszung des Entgegengesetzten, und ist Individualität, damit unendliche schöpferische Wahl als Offenbarung der Individualität. Innere, moralische Freiheit besteht deshalb nicht, wo der Mensch nicht nach seinem sittlichen Wesen und mit Bewusstheit desselben, und wo er nicht nach seiner Individualität zu handeln vermag.” Dit is alles volkomen waar. Maar in dien zin is dan ook, gelijk Stahl terecht er bij voegt, de mensch zoolang hij door zonde en hartstocht zich beheerschen laat niet vrij, maar onvrij; en nu heeft de overheid ongelukkig juist met zulke onvrije menschen te doen! Vrijheid in formeelen zin, in den zin van door niemand in zijn doen verhinderd te worden, is in eene geordende maatschappij onbestaanbaar, en een godsdienst, die b.v. het botvieren aan dierlijke hartstochten in haar eeredienst opnam, zou, hoe groot ook de eerbied voor vrijheid zijn moge, met een gerust geweten worden onderdrukt. Evenmin als iemand recht heeft kwaad te doen, heeft hij recht het kwade te leeren, te verbreiden, de dwaling voor te staan en te bevorderen, 2) en het is alleen op dien grond, dat men op geneeskundig gebied de kwakzalverij, of wat de geleerden daarvoor houden, kan verbieden.

1) Rechts- und Staatslehre IIer Band, 1e Abth. 3e Aufl. S. 321.

Het eigenlijk innerlijk des menschen is een bepaald zedelijk wezen, en is bewust zijn daarvan en besliste uitsluiting van het tegenovergestelde, en is individualiteit, alzoo oneindige scheppende keuze als openbaring der individualiteit. Alzoo bestaat er geene innerlijke, zedelijke vrijheid, waar de mensch niet naar eisch van zijn zedelijk wezen en met bewustheid daarvan, en waar hij niet naar zijn individualiteit vermag te handelen.

2) Dr. Hergenröther, in zijn Katholische Kirche und Christlicher Staat, Freiburg 1872 S. 644, zegt: „Sowenig der Mensch ein Recht hat, das Böse zu thun, so wenig hat er ein Recht das Böse zu denken, zu lehren, zu verbreiten, den Irrthum zu vertreten und zu befördern”, en verder: „der Mensch hat auf religiösem und ethischem Gebiete kein Recht, Gott zu widersprechen, seine Offenbarung an zu nehmen „oder zurück zu weisen”. Dit is volkomen waar, en is ook nooit door geloovige Christenen, die zich aan de pauselijke heerschappij onttrokken, ontkend.

Liefde en eerbied voor de vrijheid schenken alzoo voor het erkennen van gewetens- en godsdienstvrijheid geen waarborg. Vrijheid, in formeelen zin genomen, is onmogelijk, en beperking van die vrijheid door de overheid, zij het ook slechts in een enkel geval, onderstelt dat de vrijheid van 's menschen goedkeuring afhangt. Neemt men daarentegen vrijheid in hoogerem zin, nl. als bevoegdheid om naar Gods wil te leven, dan kan verbod om de dwaling te verkondigen geen inbreuk op die vrijheid worden genoemd.

De aard van den godsdienst zelf verzet zich, zegt men, tegen zulk een verbod. In de betrekking tusschen God en den mensch kan geen sterveling ingrijpen. Elk dient Hem op zijne wijze, en evenmin als de overheid op het gebied der kunst zekere richting voor de eenig juiste kan proclameeren, kan zij dat doen op het gebied van den godsdienst. Bovendien kan het geloof aan niemand worden opgedrongen, en hoe zou ooit een opgedrongen geloof Gode welgevallig kunnen zijn? — Deze en soortgelijke beschouwingen maken schering en inslag uit van menig vertoog ten behoeve der tolerantie, doch overtuigen niemand, dan hem die gaarne overtuigd wil zijn. Op dengene, die den godsdienst van een ander voor een valschen godsdienst houdt, maken zij reeds hierom weinig indruk, omdat zoo iemand ontkent, dat er tusschen den mensch en een valschen God een band kan bestaan. Wanneer zelfs een man als Dr. Newman, die, hoewel hij tot de Roomsche-Katholieke Kerk is overgegaan, nog zooveel eerbied heeft voor het individueel geweten, dat hij erkent dat er gevallen kunnen zijn, waarin men de stem des gewetens en niet die des Pausen zou moeten volgen, — wanneer zulk een man durft schrijven, dat hij zich niet wel kan voorstellen dat heidenen, Marcionieten en Manicheers een erg teeder geweten hadden ten aanzien hunner godsdienstige belijdenis 1), wat kan men dan verwachten van hen, die elk geloof aan een persoonlijk God voor bijgeloof houden? Doch, dit nog daargelaten, vergeet men bij bovenbedoelde beschouwingen niet te veel, dat kettervervolging of geloofsonderdrukking niet zóózeer den ketter of den geloovige, als wel zijne omgeving op het oog heeft? De uiterlijke ellende van

Mits men onder recht niet, gelijk ik in den tekst deed, enkel datgene versta, wat menschen van elkander mogen eischen; doet men dat wel, dan valt hetgeen door mij gespatieerd werd buiten de sfeer des rechts.

1) Zie zijn: A letter on occasion of Mr. Gladstone's recent expostulation, 1875.

den vervolgde schrikt — wij zien het in onze dagen nog — zoo menigeen, die zich anders gaarne bij den vervolgde zou voegen, af om mede te gaan, of drijft hem op de oude, reeds verlatene paden terug. Die ervaring schijnt zelfs een Augustinus tot een verdediger van geloofsvervolging te hebben gemaakt, en is nog de grond voor elke vervolging, niet alleen voor die welke van kerkelijken, maar ook voor die welke van antikerkelijken uitgaat. Want zelfs hij die met elken godsdienst spot zal den invloed dien ook de meest onware godsdienst op huisgezin en staat uitoefent, gelijk o. a. ons door Montesquieu 1) met vele voorbeelden is aangetoond, niet kunnen loochenen. Kunst en godsdienst kunnen in dit opzicht volstrekt niet op ééne lijn worden geplaatst. Redeneeringen als de zoeven aangeduide hebben dan ook in de praktijk nooit veel invloed gehad.

En mocht men, ten slotte, nog tegenwerpen, dat de vernietiging van godsdienstvrijheid en de ontkenning van rechtsgelijkheid onmogelijk is, zonder dat tal van andere, kostbare vrijheden in dien val worden meegesleept, dan zal het antwoord moeten luiden: „Paris vaut bien une messe”. Zoodra de godsdienstvrijheid de maatschappelijke belangen benadeelt — en dit staat ter beoordeeling van de regeering, niet van de geregeerden, — dan moet het mindere voor het meerdere wijken. Ook thans bestaat er nergens eene absolute vrijheid, en geen enkele wet heeft de gewetens- en godsdienstvrijheid in absoluten zin gehuldigd; elke vrijheid kan door wetten worden beperkt, en steeds is het de vraag wat in de gegeven omstandigheden het zwaarste weegt. Is de overheid, die voor allen te zorgen heeft, overtuigd, dat de vrije verkondiging van zeker stelsel of denkbeeld de grondzuilen der maatschappij ondermijnt, en dat daartegen geen beter middel van verweer is dan onderdrukking, dan zal zij aan die noodzakelijke zelfverdediging het recht van vergadering, van drukpers, desnoods dat van op eenige wijze zijne gevoelens te openbaren, moeten opofferen. *Salus publica, suprema lex!*

Inderdaad, welke gronden men ook tot verdediging van het recht

1) Liv. XXIV. Chap. XIV. Zoo zegt ook de Jezuiet L. von Hammerstein, de *ecclesia et statu juridice consideratis*, Treviris, 1886 f. 110: *religio, quae negat libertatem humanam et docet, Deum alios praedestinare ad coelum, alios ad infernum, ita ut hi nihil mutare possint, enervat hominum industriam atque cuivis crimini offert excusationem.* Deze lieden (de Gereformeerden?) zijn, volgens den schrijver, even gevaarlijk als, ja gevaarlijker dan de Mohamedanen en Mormonen!

op godsdienst- en gewetensvrijheid aanvoert, de Roomsche Kerk heeft tegenover het rationalisme gelijk, en niet onjuist is door een Roomsche Katholiek blad indertijd aangetoond, dat de gronden, waarmede in de Staten-Generaal de vaccinedwang is verdedigd, volkomen bevestigen wat de Roomsche Kerk betreffende het recht op consciëntievrijheid leeraart. De Roomsche Katholiek bestrijdt in beginsel gewetens- en godsdienstvrijheid, doch laat, uit noodzaak, haar toe; de rationalist verdedigt haar in beginsel, maar heft, uit noodzaak, haar op. Is het onderscheid wel zoo groot?

En al mocht er een scherpzinnige denker geweest zijn of komen, die de gewetens- en godsdienstvrijheid op afdoende gronden wist te verdedigen, nog zou het niet veel baten. De argumenten waarmede geloofsonderdrukking verdedigd wordt zijn te allen tijde de meest populaire geweest, zoolang ten minste het onderdrukte geloof niet zelf populair was. Ik weet wel, dat naar het algemeen gevoelen het juist andersom is, en dat men bijkans voor niets zoo bevreesd is, als voor den roep van „onverdraagzaamheid”. Ik weet wel, dat een man als Vinet heeft geschreven: 1) „lorsque le pouvoir a prétendu interdire à la conscience la manifestation du système adopté par elle sur ses rapports avec l'invisible, l'infini et l'immortel, alors, blessée au vif, la liberté humaine a tressailli”. Maar ik weet ook dat deze uitnemende man hier zichzelf voor de menschheid heeft aangezien, en dat het zoogenaamde algemeen gevoelen met de algemeene ervaring in lijnrechte tegenspraak is. Ongetwijfeld voelt ieder, hij die het hoogst staat het diepst, de onschatbare waarde der gewetensvrijheid, en er zijn ook wel menschen, welke die vrijheid ook bij anderen wenschen geëerbiedigd te zien. Maar in den regel is, wie vrijheid voor zichzelf heeft, tevreden; wie verder gaat, gaat z. ò. te ver. Eigen consciëntievrijheid eerbiedigt men meer dan die van anderen, omdat de consciëntie een soeverein is, en ieder liever wil regeeren dan geregeerd worden. Uitermate onaandoenlijk is het gros ook van ontwikkelde menschen voor een beroep op de consciëntie, gelijk de politieke geschiedenis van ons land vooral ook in deze eeuw leert, en verbazing-

1) Essai sur la manifestation des consciences, p. 193.

Telkens als de wereldlijke macht zich vermeten heeft, aan de consciëntie de openbaring van het systeem, dat deze ten aanzien van hare betrekking tot het onzichtbare, het oneindige en het onsterfelijke had omhelsd, te ontzeggen, heeft de menschelijke vrijheid, in haar hartader getroffen, van verontwaardiging gebeefd.

wekkend is de luchthartigheid, waarmede velen, die steeds van gewetensvrijheid hebben gebazeld, hen die het niet met hen eens zijn in hun beurs trachten te treffen, niet, naar men hopen mag, uit wraakzucht, maar in de hoop om door dat verheven middel de gewetensbezwaren te overwinnen! Die de pijn lijdt weeklaagt luide, doch doet, zoodra hij kan, op zijne beurt hetzelfde. Geene enkele richting is van het oefenen van gewetensdwang vrij, en wanneer men zulk een' gewetensverkrachter — want wat is hij anders? — de onzedelijkheid zijner handelingen voorhoudt, dan krijgt men gewoonlijk precies dezelfde antwoorden tot bescheid, waarmede ik zelf zooeven het recht op gewetensvrijheid bestreed.

Onverklaarbaar is die onaandoenlijkheid voor een beroep op de consciëntie niet; ieder toch weet dat zulk een beroep dikwijls niets is dan een voorwendsel, niets dan een schijn, waarachter men eigen onwil en halsstarrigheid verbergt. Wordt met zulk eene bedoeling een beroep op het heiligste in den mensch gedaan, dan wekt dit terecht weerzin op. En menigeen maakt nu, gemakshalve, en met voorbijzien van de feiten die het tegendeel bewijzen, zichzelve diets, dat elk beroep op de consciëntie op zóó slechte motieven berust.

Ook nog eene andere reden is er voor die onaandoenlijkheid. Het beroep op het geweten onderstelt een hooger en dan een menscheijken rechter, en is daarom hinderlijk voor wie gewoon noch geneigd is met dien rechter te rekenen. Liever verklaart de zoodanige, wellicht ook ter sussing van eigen ongerustheid, het beroep op het geweten voor onoprecht.

Doch wat de oorzaak zij van het verschijnsel, dit schijnt mij onwedersprekelijk, dat in theorie niets eerbiedwaardiger is dan de consciëntie, en dat in de praktijk niets met minder eerbied bejegend wordt.

Noch 's menschen edele natuur, noch zijne voortreffelijke logica heeft de wereld gebracht tot eerbiediging van het geweten, en tot erkenning van staatsrechtelijke gelijkheid op geestelijk gebied. Alleen voor de waarheid, het is niet te ontkennen, mag eerbied worden gekoesterd. Met haar alleen behoort de menschheid in aanraking te worden gebracht. Uit eerbied voor eene gewetensvrijheid, met welk

schoon woord menigeen leelijke daden bedekt, duizenden prijs te geven aan ongeluk en verderf kan niet prijzenswaardig zijn. Wie dus weet en belijdt dat Jezus Christus is de waarheid en het leven, moet wenschen, dat ook de wereldlijke overheid regeere naar 's Heeren wil en met erkenning van den Zone Gods.

Dus prijsgeving van de gewetensvrijheid? Dus godsdienstoorlogen? Of althans, zoo dit doelmatiger is, zachtkens en ongemerkt ieder verdrongen uit elke betrekking, en zou mogelijk van zijn bestaansmiddelen beroofd, die niet, althans uitwendig, zijne knieën buigt voor den Heer? Maar dan zijn wij gedoemd om in een eeuwigen cirkel te draaien, want dan zal weer even als voorheen het rijk van Christus ontaarden in een wereldlijk rijk, waarin vormendienst en huichelarij om den voorrang kampen, en zal op nieuw de wereldheerschappij in handen komen van hen, die het diepst buigen voor de kerk, omdat zij het meest verslaafd zijn aan de wereld, totdat diezelfde wereld, walgende van al die huichelarij, en kerk en belijders dooreenwarrende, op hare beurt de kerk als eene pestis mundi vervolgt, en het zwijgen over den godsdienst tot voorwaarde stelt om in den staat te worden geduld.

Al deze gevolgtrekkingen zouden volkomen juist zijn, zoo de wereld naar de wetten der menschelijke logica werd geregeerd. Maar er is ook een goddelijke logica, en de wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God. God heeft ons in de geschiedenis, in Jezus Christus, in zijne Kerk den weg aangewezen, waarop alleen de verzoening van het schijnbaar onverzoenlijke te vinden is. Het zij mij vergund ook hierop uwe aandacht te vestigen.

Blijkens de boeken des Ouden Verbonds zijn er te allen tijde eenige weinige menschen geweest, die éénen God, als den Schepper van hemel en aarde, vereerden; een God waarmede zij, volgens hun eigen getuigenis, persoonlijk omgingen, tot wien zij spraken, en die tot hen sprak; een heilig wezen, dat geen zonde of onge-rechtigheid duldt, de zonde straft en om harentwille volken en menschengeslachten verderft, maar tegelijk als een teeder vader tot bekeering roept; een God eindelijk, die zich aankondigt als den God der Goden, voor wien alle knie zich te buigen heeft.

Onder Mozes wordt het volk, dat van die aanbidders van Jehovah afstamt, tot eene natie vereenigd, en staat voortaan die God tot dat volk

eenigermate ook in dezelfde verhouding, waarin de heidensche volken zich hunne afgoden dachten, in zoo ver n.l., dat Israël ook volgens zijn burgerlijke wetten verplicht was Jehovah te dienen, en geen eeredienst bewijzen mocht aan eenigen anderen god. Daardoor werd hun eeredienst integreerend deel van de staatsinstellingen. Het was, in staatsrechtelijken zin, even onmogelijk voor een Israëliet, om zich te onttrekken aan den dienst van Jehovah, of om naast den tempel eene „vrije kerk” te stichten, als bij een Nederlander, zoolang hij in Nederland woont, verandering van nationaliteit of onttrekking aan 's konings gezag denkbaar is.

Zien wij nu dat deze nationale God, evenals alle andere nationale goden, door de natie zelve geëerd en aanbeden wordt? Integendeel. Terwijl geen Griek tegen Zeus, geen Romein tegen Jupiter is opgestaan, zou men daarentegen boven de geschiedenis van Israël kunnen schrijven: verzet tegen Jehovah. Wel verre dat zijne priesters Hem eeren, vervallen zij telkens en telkens weer met hun volk tot de onzinnigste afgoderij.

Maar in dien afval treden ook telkens Godsmannen op, profeten des Allerhoogsten, die den Naam van Jehovah hoog houden. Reeds Mozes had dit gedaan tegenover den hoogwijzen en hoogbeschaafden Pharao, toen deze hem honend had gevraagd: „wie is de Heere, wiens stem ik gehoorzamen zou, om Israël te laten trekken? Ik ken den Heere niet”. Van dien dag af zien wij den strijd tusschen Jehovah en de goden der aarde steeds duidelijker in het licht treden. Israëls profeten zijn geen oproermakers, maar wel beroerders des volks. Voor geen koningen en voor geen priesters treden zij uit den weg, en evenmin ontzien zij het volk. Zij laten niet af, de eigenschappen des Heeren, en Zijne eischen tegenover eene zondige wereld te verkondigen. Niet tegen de heidensche volken treden zij allereerst op, doch tegen hun eigen volk. Maar ook ontzien zij zich niet om, waar een Nebukadnezar, een Belsazar, een Darius hen dwingen wil hem meer eere te geven dan aan Jehovah, aan het gebod dier machtige potentaten ongehoorzaam te zijn. Niet hun eigen leer of het resultaat van hun nadenken maken zij aan de menschen bekend, maar Jehovah's Naam; Zijn wil; Zijne strafbedreigingen; Zijne beloften. Zij maken ook niet deel uit van eene geestelijke organisatie, maar staan in den onmiddellijken dienst van God. Nooit beroepen zij zich op de uitspraak van hun geweten; veel minder nog op de liefde

voor de vrijheid, daar zij integendeel onomwonden verklaren, dat de bestrijders van Jehovah moeten uitgeroeid en de Baälpriesters gedood worden. Wat hen tot spreken, tot getuigen dwong, dat was niet hun consciëntie, maar de last des Heeren, het Woord van Jehovah.

Deze mannen nu, welke middelen hebben zij gebezigd om de waarheid ingang te doen vinden? Vóórdat Israël als volk optreedt, wandelen zij als vreemdelingen over de aarde, in eigen huis en omgeving den Eenigen waren God aanbiddende, maar geen geweld plegende om het geloof in Hem op te dringen, terwijl zij integendeel bidden zelfs voor hen die den Heere verzaken en bespotten. Ook in latere tijden treden zij, buiten Israël, enkel als gezanten of getuigen op, terwijl zij het straffen aan God zelven overlaten, zooals wij o. a. uit den ondergang van Belsazar kunnen leeren. In Israël was hunne roeping eene eenigszins andere. Vermits Jehovah, totdat de tijden zouden vervuld zijn, door Israël als volk wilde geëerd worden, openbaarde Hij zich door bijzondere teekenen, en legde Hij zelf soms harde straffen op. Zoo werden ook zijne profeten enkele malen op uitdrukkelijken last van den Heere geroepen om de Baälpriesters te dooden, hun dood te eischen of met andere straffen te dreigen. Maar toch ook dan treden zij enkel als getuigen van hunnen Heer, zonder eenigen last van menschen, op. Zij roepen niet vóór hun optreden de bescherming in van de overheden; vertoonen geene opdracht van eene geestelijkheid; vormen geene machtige partij; stichten geene school. Eer en roem bejagen noch behalen zij; integendeel worden zij door hoog en laag met schimp en smaad overladen, en, hoe angstig en benauwd sommigen hunner als personen ook geweest zijn, toch bezegelt meer dan één hunner zijn getuigenis met den dood.

Ook van deze mannen, wier grootheid voor den hedendaagschen beschouwer of verborgen of verbazingwekkend is, zegt de apostel: „Zij hebben bespottingen en geeselen geproefd, en ook banden en gevangenis; zijn gesteenigd geworden, in stukken gezaagd, verzocht, door het zwaard ter dood gebracht, hebben gewandeld in schaapsvellen en in geitenvellen; verlaten, verdrukt, kwalijk gehandeld zijnde; (welker de wereld niet waardig was) hebben in woestijnen gedood, en op bergen, en in spelonken, en in de hollen der aarde.” Deze martelaren of getuigen (*μάρτυροι*), verkondigden niet een verheven

denkbeeld of het ideaal der menschheid of de gewetensvrijheid of den onbekenden God, maar den levenden God, dien zij kenden, en die ons beschreven is in de boeken, waarin hunne geschiedenis is opgeteekend.

Al deze mannen waren tevens verkondigers van Dengene, die zichzelf heeft genoemd de weg, de waarheid en het leven, en die zijn getuigenis heeft bevestigd met den dood. Jezus Christus heeft alle menschelijke hulp versmaad en nooit voor de wereld gebogen. Maar Hij heeft evenmin een beroep op de vrijheid van consciëntie gedaan; nooit gepredikt, dat het onverschillig is wat men denkt van God en eeuwigheid, of dat ieder God mag dienen op zijne wijze; nooit verklaard dat de consciëntie de hoogste rechter is, al leert Hij dat God moet worden aanbeden in geest en waarheid. Veeleer verkondigt Hij voortdurend, dat Hij gekomen is, niet om de wet en de profeten te ontbinden, maar om die te vervullen, en dat Hij de eer zijns Vaders zoekt en niet de zijne.

Zijne discipelen zendt Hij in de wereld g e l i j k e r w i j s de Vader hem gezonden heeft: als schapen in het midden der wolven. Heeft Hij hun veroorloofd zelf geweld te bezigen, of dit ten behoeve van zijn Koninkrijk, te doen bezigen? Volstrekt niet. Daar kon Hij, zegt Hij, zelf wel voor zorgen; maar Hij wil dat niet: Keer uw zwaard weder in zijne plaats; want allen, die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan. En als zijne discipelen vragen: „Wilt gij, dat wij zeggen, dat vuur van den hemel nederdale, en dezen verslindel, gelijk ook Elias gedaan heeft”, luidt zijn antwoord: „Gij weet niet van hoedanigen geest gij zijt”. Duidt dit enkel op den geest der zachtmoedigheid? Geenszins; de Heere Jezus zelf heeft menigmaal het uitspreken van zeer krasse woorden en beschuldigingen noodig geacht, en met de straffen des Hemels gedreigd. Maar blijkbaar wil de Heer, die de wereld heeft overwonnen, ook haar winnen. En tot dat heerlijk werk bezigt Hij alleenlijk getuigen. „Gij zult Mijne getuigen zijn”, zoo sprak Hij bij zijn heengaan. Bij zijn leven had Hij de taak dier getuigen zeer duidelijk omschreven. Geen geweld aangewend; geen hulp gezocht bij de Overheid; geen aanmoediging om bij voorkeur aan koninklijke hoven aanhang te verwerven; maar een „uitgaan in de hekken en stegen”, wanneer de aanzienlijken weigeren tot den maaltijd te komen; een

„afschudden van het stof, in de steden die hen niet ontvingen, tot eene getuigenis tegen hen". Wel verre van eene dwingende hiërarchie in te voeren, zegt Hij dat het onder zijne discipelen „niet zal zijn, als onder de oversten der volken die heerschappij voeren over hen". En dit zegt Hij, ofschoon zeer wel wetende „welke vreeselijke vervolgingen zullen komen, en dat zij zullen worden overgeleverd in de synagogen en in de gevangenschappen en getrokken voor koningen en stadhouders om zijns naam wil. Dit alles zal hun overkomen tot eene getuigenis".

En op welke wijze hebben nu deze getuigen hunnen last volbracht?

Zij hebben den Christus beleden, zoowel voor koningen en priesters als voor het volk. Nimmer hebben zij, gelijk uit de boeken des Nieuwen Testaments blijkt, op andere hulp van de overheid aanspraak gemaakt, dan op die om, evenals elk ander, tegen onrecht te worden beschermd. Ook hebben zij niet eenige met dwingende macht bekleede hiërarchie ingesteld. Zij geven wel verordeningen en wetten die bindend zijn voor de gemeenten, maar geen scherper middel tot handhaving van reinheid in leer en leven kennen zij, dan dat van afsnijding van de gemeente. Nooit doen zij, wanneer zij voor hunne rechters gebracht worden, een beroep op de eischen des gewetens, op den aard van den godsdienst of op de natuurlijke vrijheid om God naar eigen inzicht te dienen, maar bepalen zich tot het openlijk en voor heel de wereld belijden, dat Jezus is de Zoon Gods, getuigende dat God Christus heeft opgewekt uit de dooden.

Even als vijftien eeuwen vroeger Mozes de macht van Jehovah tegenover die van den Egyptischen koning en diens priesteren gesteld had, zoo verklaarden ook deze Christenen, dat Jezus was de Zoon Gods, voor Wien alle knie en alle aardsche macht zich te buigen heeft, en buiten Wien er geen God is. Het was dáárover, dat de strijd liep met de heidensche overheden. Niets eischten deze dan verloocheining van het koningschap van Jezus; niets dan eene kniebuiging voor den keizer. Maar juist dat was het, wat de Christenen niet doen konden; want de Christus dien zij beleden was geen droombeeld, was geen postulaat der filosofie, maar de hoogste zelfopenbaring van een God, die eeuwen lang door wonderen en teekenen zijn eigenlijk

wezen aan het menschdom had getoond, en in wien zij een volkomen vrede hadden, „een vrede die alle verstand te boven gaat”, waarvoor zij al het andere bereidwillig prijs gaven.

In hunne wereldlijke geschriften betoogden ook deze Christenen wel, gelijk de verdrukten van alle tijden hebben gedaan, dat gewetens- en godsdienstvrijheid aan ieder behoort te worden toegekend, en zij zullen dat ook wel even oprecht gemeend hebben als alle anderen, die vrijheid voor zich hebben geëischt. Maar toch, behoefte aan gewetensvrijheid was noch doel, noch grond van de worsteling. Zij streden alleen voor de eere huns Heeren, omdat deze hun Zaligmaker en Verlosser was.

Niet alleen in de eerste eeuwen der Christenheid, maar alle eeuwen door zijn er zulke getuigen van den Heere Jezus Christus geweest, die, al werden zij door eene heerschende hiërarchie voor ketters gescholden, hun getuigenis, dat Jezus is de Zone Gods, en dat Hij alleen, maar nooit in Zijne plaats eene menschelijke macht mag regeeren, met hun gansche leven en met hun dood hebben bezegeld. Nooit, ook niet tijdens de Reformatie, was het die getuigen in de eerste plaats om geloofs- en gewetensvrijheid, maar wel om de waarheid, om de belijdenis van den eenigen Heer en Zaligmaker Jezus Christus te doen. Slaan wij, om ons te bepalen tot de Reformatie der 16e eeuw, nog eenmaal de beroemde Protestation te Spiers op. Zij, de protesteerende vorsten, kunnen niet toegeven, zeggen zij, dat hunne christelijke leer onrecht was. „Was wäre auch das anders, denn nicht allein stillschweigend, sondern öffentlich unseren Herrn und Heiland Christus und sein heiliges Wort, das wir ohne allen Zweifel pur, lauter, rein und recht haben, verleugnen und dem Herrn Christo Ursache geben, uns vor seinem himmlischen Vater auch zu verleugnen, und nicht zu bekennen, dass er uns von den Sünden, Tod, Teufeln und der Hölle erlöset hätte, wie er denn allen Denen, die ihn und sein heilig Wort nicht frei und öffentlich vor den Menschen bekennen, im Evangelio erschrecklich dräuet” 1).

1) Wat zou dat ook anders zijn, dan niet alleen stilzwijgend maar ook openlijk onzen Heer en Heiland Christus en zijn heilig Woord, dat wij zonder eenigen twijfel zuiver, louter, rein en recht bezitten, verloochenen, en den Heere Christus oorzaak geven ook ons voor zijnen hemelschen Vader te verloochenen, en niet te bekennen, dat Hij

Matthias Pfarrer, een dergenen die, als gedelegeerde van Strassburg, den Rijksdag te Spiers bijwoonde, schrijft de volgende, kenschetsende woorden: „die, so Gottes Parthie 1) und bei seinem heiligen Worte bleiben wollen, sind das kleine Häuflein, ist aber unerschrocken. Und ist das die erste Probe; denn wo man sich des Herrn und besonders vor Fürsten und Herren verleugnet, dess wird sich der Herr auch verleugnen vor seinem himmlischen Vater. Nun die andere Probe wird werden: das Wort Gottes zu widerrufen oder aber brennen” 2). En toen de Keizer in zeker ontwerp eener commissie als „Haupt der Christenheit” was betiteld, kwam de Markgraaf Georg von Brandenburg daartegen in verzet; die uitdrukking verklaarde hij „onzweifel aus vngewerlichem vbersehen des Schreibers, ... so doch ir kais. Mt vnd alle christen wissen, das allein vnser herr vnd heiland christus seiner kirchen, das ist der christenheit, haubt ist, und alle christglaubigen glider desselben haubts sein, wie die heilig gotlich schrift sollichs durchaus bezeugt, darumb dan die kais. Mt als ein christlicher kaiser ontzweifel nit begert, den tittel zu haben vnd Christo sein ere zu entziehen” 3).

Ook na de Reformatie en tot op den huidigen dag toe, zijn er

ons van de zonden, dood, duivelen en hel verlost heeft, zooals Hij al diegenen, die Hem en zijn heilig Woord niet vrij en openlijk voor de menschen bekennen, in zijn evangelie schrikkelijk dreigt.

1) „Le parti du Dieu vivant”, die uitdrukking waaraan sommigen zich zoo meenen te moeten ergeren, schijnt althans niet van calvinistische vinding te zijn.

2) Geschichte des Reichstages zu Speier im Jahre 1529 von Julius Ney, Hamburg 1880, bl. 234.

Zij, die zóó partij Gods en bij zijn heilig Woord willen blijven, zijn het kleine hoopje, dat echter onvervaard is. En dit is de eerste proef; want hij die, vooral voor vorsten en heeren, den Heer verloochent, dien zal ook de Heer verloochenen voor zijnen Hemelschen Vader. Nu zal de andere proef deze worden: het Woord Gods herroepen of wel branden.

3) t. z. p. bl. 242.

En daar, ongetwijfeld tengevolge van eene vergissing des schrijvers, in het ontwerp der Commissie Uwe Majesteit hoofd der Christenheit genoemd wordt, terwijl Uwe Keizerlijke Majesteit en alle Christenen weten, dat alleen onze Heer en Heiland Christus het hoofd is zijner kerken, d. i. der Christenheit, en alle geloovigen in Christus leden zijn van hetzelfde Hoofd, zooals de heilige goddelijke Schrift zulks ten duidelijkste betuigt, daarom dan dat Zijne Keizerlijke Majesteit als een Christelijke Keizer ongetwijfeld niet begeert, den titel te hebben en Christus zijne eer te ontrooven, zoo, enz.

voortdurend belijders geweest van Jezus Christus, die, in hun binnenste wetende en ervarende dat Jezus Christus is Gods Zoon, de Zaligmaker der wereld, wien zij alles verschuldigd zijn, liever dan te buigen voor den tijdelijken overheerscher, hun rust, hun eer, hun goed en zelfs hun leven veil hadden, om dien Verlosser vrijelijk en onder alle omstandigheden des levens te kunnen verkondigen; getuigen, wier belijdenis vaak onzuiver, en met allerlei verkeerde en zondige handelingen en gedachten doorweven geweest is, gelijk zijzelf ook zeer goed weten, maar die niettemin de kracht hebben ontvangen om hun kruis op te nemen en hunnen Heer te volgen; getuigen, die veelal bij de wereld en zeker in de wereldgeschiedenis onbekend blijven, maar wier invloed op hun omgeving en dientengevolge op de denkwijze der wereld veel grooter geweest is, dan wellicht de meesten vermoeden; getuigen, die niet altijd lijdzaam zijn geweest, en door wier medewerking soms machtige regeerders en eeuwenoude instellingen zijn omvergeworpen, doch die ook daarbij zóó weinig hun eigen grootheid zochten, dat, wanneer anderen, die van hun lijden de vruchten plukten, hen minachtten en vertraptten — men denke aan de Engelsche Puriteinen en de Nederlandsche Gereformeerden — zij dit duldden en verdroegen, mits men aan de vrije en openbare belijdenis van hunnen Heer niet raakte; getuigen eindelijk, die de wereld niet lief heeft, maar aan wie zij toch, evenals de onrechtvaardige rechter in de gelijkenis, recht doet door de hun onmisbare rechtsgelijkheid toe te staan.

Deze getuigen, die men in alle christelijke kerken, hoe ook het daarin schijnende licht verduisterd moge zijn, ontmoet, hebben, gelijk ik zeide, de eer huns Heeren, maar geenszins de vrijheid nagejaagd. Daarom is het dan ook volkomen verklaarbaar, dat zij menigmaal vervolgers van anderen zijn geworden. Waarom zou, toen eenmaal de bestialiteit van het zinkende heidendom, en later de wereldzin der verbasterde Kerk door de christelijke zedeleer vervangen was, de wereld niet met hare gewone middelen mogen verdedigen wat ten koste van zooveel tranen en bloed was verkregen? Zou, vooral tegen de steeds opnieuw uitbrekende ketterijen, dus ook in de Kerk zelve, de waarheid enkel door getuigen zich staande kunnen houden? De eer van den Heer der Kerk scheen het tegendeel te eischen, en ook de geschiedenis van Israël, waarbij men de bijzondere verhouding van Jehovah tot dat Bondsvolk voorbijzag, bevatte immers menig bewijs,

dat de burgerlijke Overheid leugen en afval, evenmin als de lastering van den Naam des Heeren mocht dulden 1). En is het, als men zich voortdurend geplaatst ziet voor het dilemma: vervolgen of vervolgd worden, zoo onbegrijpelijk dat men het eerste kiest? Ware godsvereering, dit wisten de Christenen van alle tijden voorzeker, kan alleen uit het hart voortkomen, en elke officieele bevoorrechting van eene Kerk brengt aan de ware godsvrucht schade toe, gelijk zoo uitnemend door Vinet is uiteengezet, doch door velen niet schijnt te kunnen worden ingezien, zelfs niet door hen, die zich geestverwanten wanen van dien diepzinnigen Christen. Maar deze uit godsdienstig oogpunt niet te loochenen waarheid brengt nog niet mede, dat de burgerlijke overheid, zij 't ook om andere redenen dan ter bevordering van den godsdienst, niet althans de gevaarlijkste dwalingen zou behooren uit te roeien. Wel heeft de geschiedenis van alle eeuwen geleerd, dat het bezigen van geweld de Kerk steeds heeft verbasterd, en dat een verbond van de geestelijkheid met de overheid al de slechte maatschappelijke elementen naar de Kerk trekt, om het gestel van deze te verwoesten en te ondermijnen; maar Augustinus, een der groote bestrijders van de godsdienstvrijheid, kende die geschiedenis natuurlijk nog niet, en de vele duizenden, die haar wel kenden en toch op Augustinus' gezag zich beriepen, hadden er vaak maar al te veel belang bij om haar over het hoofd te zien.

Let men op deze feiten, dan valt, dunkt mij, de blaam weg, die veelal op de Christusbelijders wegens hunne vervolgingszucht door hunne tegenstanders geworpen wordt. De wereld heeft geen recht een ander te verwijten wat zij altijd zelve gedaan heeft, en de Kerk was niet inconsequent, daar het haar nooit om gewetensvrijheid te doen was.

Nochtans waren het juist die belijders, die feitelijk de zoo even genoemde vrijheid, hebben veroverd. Blijkens de bloedige geschiedenis der menschheid is nooit eene vrijheid, althans nooit eene van hogere orde, zonder groote, langdurige opofferingen verkregen. De liefde voor de ware vrijheid is bij de, door haar hartstochten gebonden, onvrije menschheid even moeielijk op te wekken, als de lust om zich te onthouden bij hem, die aan den drank is verslaafd.

1) Zie over deze plaatsen „De Heraut” 1884, n°. 315—327, 329, 331—334.

Men kan over de vrijheid alleraangenaamst filosofeeren; maar er zichten bloede om laten vervolgen, dat doet van nature niemand; dat doet vooral niet de eenvoudige, onbekende burger, die niet eens het genot kan smaken van door groote geesten als evenknie te worden geëerd. Waarom zou men het ook doen; waarom zou men zich opofferen voor eene verachtelijke menschheid, die steeds haar eigen weldoeners vervolgt, en nog altijd haar profeten doodt? Het „*odi profanum vulgus et arceo*” is bij velen het toppunt der wereldsche wijsheid, althans de slotsom hunner levenservaring. Men kan immers voor zichzelf denken wat men wil. Op die vrijheid vermag gelukkig geen sterveling inbreuk te maken!

Het laatste is zeker volkomen waar; doch uit die vrijheid vloeit dan ook geenszins de vrijheid van spreken, van drukken, van vergaderen voort. Maar die vrijheden zijn het juist, die de Christen niet kan ontberen, omdat zijne roeping is te getuigen, en den Naam zijns Heeren te verkondigen. Die roeping, voor den Christen een heilige plicht, doet ook de behoefte aan vrijheid om God zóó te eeren, als Zijn wil zich aan onze individueele consciëntie openbaart, m. a. w. de vrije kerk, geboren worden, zoodat elke staatskerk of nationale kerk, als boven anderen bevoorrecht, moet verdwijnen. Uit diezelfde behoefte zien wij heden ten dage, tegenover eene wereld die den Christen wil dwingen in de volksscholen over zijnen Heer te zwijgen, ten koste van onnoemelijke offers, waarvan het meerendeel zelfs voor het oog der menschen verborgen blijft, de vrije school verrijzen, die verkregen zal worden gelijk al onze vrijheden zijn verkregen, namelijk na overwinning van den tegenstand van duizenden en tienduizenden onwilligen en belanghebbenden, die zichzelf beschermers wanen van de ware staatsrechtelijke gelijkheid. Strijdende voor die vrijheid — ook dit leert de ervaring — zal telkens dieper en dieper gevoeld worden, dat het geloof zelf, hetwelk de kracht geeft tot den strijd, het geloof aan Gods Souvereiniteit, eene gave Gods is; dat zulk een geloof niet opgedrongen kan worden, en dat daarom te meer de vrijheid van anderen moet worden geëerbiedigd. Het waren de Puriteinen, het was een Willem I, een Willem III, een Cromwell, die reeds in de 16de eeuw de vrijheid van andersdenkenden met kracht hebben beschermd, en terecht zegt Milsand 1): „*Toutes les conquêtes qui ont*

1) *Revue des deux mondes*, 1875, 15 Sept. p. 308: Al de overwinningen, die de over-

restreint la dictature des églises ou des pouvoirs civils, tout l'espace qu'a gagné la conscience individuelle, nous les devons à ceux qui, au nom de la prédestination bien ou mal entendue, ont affirmé que les croyances ne dépendent de la volonté de personne, que l'on croit ce qu'il plaît à Dieu et parceque l'on ne peut faire autrement." De gewetensvrijheid is geen postulaat der rede, maar zij is een postulaat van den plicht om te getuigen.

Natuurlijk beweer ik niet, dat alle martelaars zonder onderscheid ware belijders van Christus geweest zijn, en nog veel minder dat zij, die niet tot lijden geroepen geweest zijn, niet tot de Christusbelijders moeten worden gerekend. Evenmin dat zij, die in waarheid den Zone Gods beleden hebben, in allen opzichten een juist inzicht hadden in de waarheid, en dus, in den abstracten zin des woords, tot de rechtzinnigen zouden behooren. Over den individueelen mensch vermag een ander mensch geen oordeel te vellen. Ik spreek alleen van de richting in het algemeen, van de menschengroepen zooals zij zich op geestelijk gebied aan ons oog vertoonen.

Maar is deze beschouwing niet uitermate eenzijdig? Zouden het juist die dwazen, die dwepers, door de wereld vaak als schijnheiligen aangezien, zouden juist zij het zijn, die voor ons, zij het ook huns ondanks, die kostbare goederen hebben verworven? Ziet gij dan niet die vele ijveraars voor de vrijheid over het hoofd, die toch, al konden zij dan ook niet in den Zoon Gods gelooven, menigmaal smaad en verguizing hebben ondergaan, om wat zij voor waarheid hielden ingang te doen vinden?

Ik ontken niet dat er enkelen geweest zijn, van wie dat gezegd kan worden, doch hun aanhang was niet groot en heeft nooit de kracht bezeten om het lange, soms eeuwenlange lijden te dragen, zonder hetwelk de menschheid nu eenmaal niet vrij wordt. De meesten hunner evenwel streden niet voor iets of voor iemand buiten zichzelf, doch, meenende de consciëntievrijheid te verdedigen, kampten zij slechts voor hunne eigen consciëntievrijheid. Daar de Christelijke Kerk de vrijheid der gedachten aan banden gelegd had, was aan

heersching der kerken of der burgerlijke machten hebben beperkt, al de ruimte die het individueel geweten heeft gewonnen, zijn wij verschuldigd aan hen die, in naam van de praedestinatie al of niet goed verstaan, hebben staande gehouden, dat het geloof van niemands wil afhangt, dat men gelooft wat Gode behaagt en omdat men niet anders kan.

de zijde van hen die buiten de kerk stonden elke verdediging der consciëntievrijheid natuurlijk eene, zij het ook volkomen geoorloofde, „oratio pro domo”, maar het is te betwijfelen of, ja het is op goede gronden te betwisten dat die „vrijdenkers”, eenmaal de macht in handen hebbende, van anderen geest zullen zijn dan de vrijdenkers onder het heidendom. Zij zijn als de woekerplanten, die, ofschoon van nature over den grond kruipende, zóo den stam van den eik weten te omstrengelen, dat deze onzichtbaar wordt en het oog slechts op haar valt. Doch nauwelijks zijn zij losgeraakt van den stam, of haar natuurlijke zwakheid treedt aan het licht.

Of zie ik wellicht eene andere groep van vrijheidminnaars voorbij; de groote groep van hen, die al de maatschappelijke instellingen willen omverwerpen, om op haar puinhoop het rijk der vrijheid te stichten; die geen middel daartoe te verachtelijk rekenen; die wraak en haat prediken van de daken; maar die ook vaak met bewonderenswaardigen moed als slachtoffers voor hunne in hun oog wereldhervormende gedachten gevallen zijn?

Neen! ik zie ze niet voorbij die mannen, en ik minacht ze niet, omdat ik gevoel dat wij zelve vaak aanleiding gegeven hebben tot hunne dood en ellende verspreidende dwalingen. Maar ik zie in hen de tegenvoeters van degenen, die de vrijheid hebben veroverd. Nog nooit hebben zij eene enkele vrijheid verworven, maar zij gebruiken en misbruiken de vrijheden, die door anderen zijn verkregen. Wel hebben zij meermalen bestaande rechtstoestanden omvergeworpen; maar nauwelijks is hun dit gelukt of het blijkt, dat zij slechts van meester veranderd zijn. Anarchie en despotie zijn woorden van eenerlei beteekenis. Dit kan niet anders, omdat deze vrijheidminnaars voor hunne vrijheid geen andere grens kunnen aanwijzen, dan die, welke de meerderheid vaststelt. En die meerderheid kent, ter vaststelling daarvan, geen ander beginsel, dan bevrediging van hare tijdelijke, aardse, materiele behoeften; geen ander beginsel dan haar égoïsme. De toepassing ervan is hare eigene straf, want die zichzelf zoekende meerderheid wordt steeds de dupe van de leiders, die natuurlijk door datzelfde beginsel, dat van het égoïsme, worden bestuurd.

Is de leider van zulk eene groep lichtelijk, zij 't ook maar tijdelijk, populair, niet alzo de ware verkondiger van het Woord. Want

het Woord Gods belooft noch aardsche vrijheid, noch andere aardsche goederen; het voorspelt integendeel aan zijne belijders verdrukking en smaad. Het raakt den mensch zelve; overtuigt hem van zonde en ongerechtigheid; doet hem den waren God kennen; vernietigt hem, maar scheidt ook in hem een nieuw beginsel, namelijk dat der liefde, en maakt hem daardoor innerlijk vrij en bekwaam tot lijden en dulden, zelfs dan als hij noch voor zichzelf, noch voor zijne nakomelingen uitkomst verwacht. Aldus vrij geworden, strijdt hij niet voor de vrijheid, maar voor „de Waarheid” die zich aan hem heeft geopenbaard, en die hij nu aan anderen wil en ook moet mededeelen, niet alleen door woorden, maar vooral door daden op elk levensgebied. Aan zulke belijders worden, naar 's Heeren belofte, alle andere dingen toegeworpen; toonende voor zichzelf een Meester te erkennen, en zich onder diens onzichtbaar juk gaarne buigende, worden zij zelve ook voor de maatschappelijke vrijheid geschikt, en de wereld, niet langer kunnende ontkennen dat dit juk heilzaam is, staat eindelijk aan die belijders de vrijheid, die zij noodig hebben om vrijelijk hun Heer te belijden, toe.

Deze laatste opmerking leidt vanzelf tot bespreking van de grootste moeilijkheid, die uit staatkundig oogpunt tegen het erkennen van volledige rechtsgelijkheid op geestelijk gebied zich vertoont; namelijk de verplichting der overheid om de maatschappelijke zedelijkheid te beschermen. Hoe deze en de vrijheid beiden te handhaven, zonder de een aan de ander op te offeren, ziedaar de vraag.

Is Jezus Christus de Waarheid, en hebben zijne discipelen slechts zijne getuigen te zijn, dan mag bespotting noch tegenwerking hen verleiden, andere middelen tot verkondiging of verdediging te bezigen, dan die hun Heer hun voorschreef. Alleen op Hem hebben zij zich te verlaten, en zij mogen zijne tegenstanders of bestrijders niet dwingen voor hun eeredienst te betalen, wat zij zelve verschuldigd zijn. Elke bevoorrechtiging eener kerk van staatswege is afwijking van wat de Heer verlangt. Omgekeerd is de poging om de Christenen tot volgzaamheid te willen dwingen, door hen van hun levensbestaan te berooven of op andere, materiele wijze te benadeelen, een bewijs van miskennis van den aard des geloofs. Worden deze waarheden met vollen ernst in toepassing gebracht, dan wordt Jezus Christus zelf het fundament waarop van lieverlede de

ware, ook de burgerlijke of staatkundige vrijheid gebouwd wordt.

Maar dat fundament wijst nu ook zelf de lijnen aan van den daarop te stichten tempel. Zij die den Heere Jezus Christus dienen, hebben niet met een onbekenden God te doen; op allerlei gebied, in huisgezin en staat, zijn hunne plichten duidelijk genoeg omschreven. De praktische beoefening nu van die plichten doet van zelf weer die communis opinio, die algemeene overtuiging ontstaan, waarmede de maatschappelijke wet noodzakelijk in harmonie moet zijn. Een enkel voorbeeld. Logisch brengt de vrijheid van spreken ook de vrijheid van beledigen mee. Maar de Heer, om wiens wille de Christenen de vrijheid van spreken hebben begeerd, heeft verboden elkander te beledigen. Ziedaar dus de grens van de vrijheid, berustende op hetzelfde fundament als de vrijheid zelve. En omgekeerd: daar de belijdenis van den Heer alleen door getuigen, zoo noodig door lijden en dulden bevorderd mag worden, behoort de overheid ook in heidensche landen den afgodendienst te dulden; maar nooit mag zij, uit een valsch beginsel van verdraagzaamheid, zelve offers plengen aan die vermeende goden of tempels voor hen stichten, en evenmin, vermits haar op de christelijke zedeleer steunende wetten dit verbieden, het verbranden van menschen ter wille van een heidenschen eeredienst toelaten.

Door de vrijheid te doen steunen op het rechte fundament, wordt men voor onzedelijkheid, anarchie en willekeur bewaard. Terecht schrijft Thiersch: 1) „Etwas anderes ist die Freiheit von der Pflicht der Ehrfurcht gegen die väterliche und die königliche Autorität; Freiheit von der Verbindlichkeit der Ehe, Freiheit von den Geboten der Keuschheit und Mäszigkeit; Freiheit um ungestraft alles Heilige mit Füßen zu treten; Freiheit um aus dem Versteck der Anonymität die besten Absichten der Regierung zu verdächtigen; jeden, der an-

1) Ueber den Christlichen Staat, Bazel 1875. S. 30: Iets anders is het, vrij te zijn van den plicht van eerbied voor het vaderlijk, koninklijk gezag; vrij van den band des huwelijks; vrij van de geboden der kuischheid en matigheid; vrij om ongestraft al het heilige met voeten te treden; vrij om uit den schuilhoek der anonymiteit de beste bedoelingen der regeering verdacht te maken, en ieder die van een ander gevoelen is te belasteren en iemands ongerepten naam te bekladden; vrij om door woeker en overlading met arbeid de armen uit te putten en te gronde te richten; vrij van alle tien geboden Gods. Dat zijn ook vrijheden waarnaar gejaagd wordt, maar zij verschillen van die anderen, als licht en duisternis, als dag en nacht.

derer Meinung ist, zu lästern und den Ruf der Unbescholtenen zu schädigen; Freiheit um durch Wucher oder durch Ueberbürdung mit Arbeit den Armen aus zu beuten und zu Grunde zu richten; Freiheit von allen zehn Geboten Gottes. Diesz sind auch Freiheitsbestrebungen, aber jene andern und diese unterscheiden sich wie Licht und Finsternisz, wie Tag und Nacht."

Wil men, zonder in willekeur te vervallen, al deze vrijheden weigeren, dan is het niet voldoende om met Vinet te verzekeren, dat de verdedigers der gewetensvrijheid deze slechts aanvaarden, behoudens de maatschappelijke moraal, tenzij men de maatschappelijke moraal en de vrijheid zelve beide doe steunen op het eenig fundament, Jezus Christus. Dit is ook voor hen, die niet in Christus gelooven, dragelijk, mits blijke dat zij, die de wet van Christus tegenover allen willen doen gelden, ook zelve haar eerbiedigen, door in woord en wandel te getuigen en te belijden. Zoo wordt niet de vrijheid aan de zedelijkheid, of deze aan gene ten offer gebracht, maar worden beiden ondergeschikt aan het onzichtbare Hoofd.

Hierin ligt tevens de ware verhouding van kerk en staat of liever van kerk en burgerlijke overheid. Wel verre van onverschillig voor de ware Kerk te zijn, behoort de Overheid haar te eeren; zich te verheugen wanneer zij toeneemt in kracht; in waarheid haar te beschermen, en juist daarom optehouden haar eene bijzondere bescherming boven anderen te verleen. Zij behoort in te zien dat de Kerk de steun is voor de Overheid, niet omgekeerd; eene Kerk, die betaald wordt, verliest tegenover den betaalsheer haar recht van spreken. De Kerk van Christus staat direct onder haren Meester, en daarom onder niemand anders; maar de middelen, die haar Heer haar gegeven heeft om Zijnen naam te verkondigen, zijn van zuiver geestelijken aard. De wereldlijke overheid, juist omdat zij lager staat dan de kerk, mag met geweld dwingen, maar vordert dan ook niets anders dan uitwendige gehoorzaamheid; de kerk daarentegen eischt enkel gehoorzaamheid uit liefde, en dringt daartoe, niet door dwang, maar door moedig getuigen.

Wel verre dat, wanneer althans op den door mij verdedigden grond vrijheid wordt toegekend, het gezag zou gevaar loopen, wordt dit eerder geschraagd. Niet de vrijheid, maar de afval van Jezus Christus heeft, ook in vorige eeuwen, het gezag ondermijnd, zonder

dat eene uitwendig uitstekend georganiseerde kerk dit heeft kunnen beletten. Is eenmaal het fundament weggenomen, dan valt al wat er op gebouwd is, zoowel gezag als vrijheid.

Ik weet wel, dat, als ieder naar eigen overtuiging beslissen moet, lichtelijk misbruik van een beroep op de consciëntievrijheid kan worden gemaakt, en het is zeer natuurlijk, dat de wereld de echtheid van dat beroep soms op pijnlijke en langdurige proef stelt. Maar juist omdat de geloovige dit al spoedig ondervindt, wordt het gevaar voor misbruik geringer 1). Blijkt echter het bezwaar te goeder trouw te worden geopperd, dan is het nog beter een dwalend geweten te ontzien, dan te pogen het te verkrachten.

Wij trekken ons dan ook geenszins 's Pausen anathema aan, geslinderd tegen al wie in beginsel de staatsrechtelijke gelijkstelling van alle eerediensten verdedigt. Het is veel christelijker die te verdedigen, dan, zooals de Roomsche Kerk doet, de bestaande vrijheid tegelijkertijd te dulden en te veroordeelen. Is de vrijheid in beginsel door elk geloovige te veroordeelen, dan mag zij van kerkelijk standpunt ook nergens worden geduld. Of zou de Kerk in beginsel bv. de verkondiging van het Evangelie voorschrijven, maar tevens verordenen dat, als deze door de Overheid verboden wordt, de Christenen dit hebben te eerbiedigen, en zelfs mogen meewerken tot instandhouding der verbodswetten? Mij dunkt dat dit dulden van een, naar Romes leer, door Christenen te veroordeelen toestand eene erkenning is van eigen machteloosheid, en dat bovendien de Kerk niet in de Overheid mag goedkeuren iets verkeerd en onchristelijks te dulden, enkel op grond dat deze niet bij machte is het tegen te gaan.

Om haar veroordeeling van de rechtsgelijkheid van alle eerediensten te verdedigen, beroept de Roomsche Kerk zich gewoonlijk ook op de door Christus gewilde eenheid der Kerk; en verre zij het van mij, òf dat gebod licht te achten, òf te ontkennen dat eenheid op godsdienstig gebied van onschatbare waarde zou zijn. Ook geef ik gaarne toe, dat, ter bewaring der eenheid, kerkelijke straffen en kerkelijke bevelen mogen worden opgelegd en gegeven. Maar zoodra het kerkelijk gezag zich niet meer alleen door zijn geestelijk overwicht weet te handhaven en den wereldlijken arm inroept, verkracht

1) Zie daarover ook mijne Rede „Over het hoogste gezag”, bl. 19.

het zijn eigen wezen. Hadden de opzieners der gemeenten te allen tijde hun geestelijk gezag gehandhaafd door getuigen en lijden, in plaats van door getuigen en te doen lijden, dan zou de Kerk zekerlijk langduriger en zwaarder strijd hebben te voeren gehad; dan zouden de grooten der aarde in kleiner getal zich bij haar hebben aangesloten; maar dan zou de Kerk van Christus, omdat haar eigenlijk wezen niet door tallooze misdrijven onkenbaar zou zijn geworden, thans invloedrijker zijn geweest. De eenheid is niet, zooals ook Vinet 1) beweert, het resultaat van de discussie, maar, al mag de vrije discussie nooit worden belemmerd, van de gehoorzaamheid aan het levende Woord Gods. Gehoorzaamheid nu, die op uitwendigen dwang berust, kan nooit leiden tot het stichten van een gebouw in het binnenste des harten, 't geen toch door den Heer der gemeente, als Hij van eenheid spreekt, bedoeld wordt. Eenheid is voorzeker begeerlijk, mits in de waarheid. Eenheid in den leugen is corruptio optimi, dus pessima. Die nu ter wille van iets anders dan de waarheid — b. v. uit vrees voor vervolging of achteruitzetting — de waarheid aanhangt, stelt iets hooger dan haar. Maar dat iets kan niets anders zijn dan de leugen.

Voor de Kerk schijnt het aan banden leggen der godsdienstvrijheid gewensch, omdat daardoor rust ontstaat. Maar die rust is slechts eene schijnrust. De natuurlijke mensch kan niet rustig blijven tegenover een Christendom, dat zich in waarheid niet anders verbreiden kan, dan door gewillig het kruis op zich te nemen; dat zelfverloochening predikt, en de menschen, allereerst zijn belijders, onophoudelijk van zonde en ongerechtigheid overtuigt. Eén van tweeën: of dat Christendom prikkelt de consciëntien niet meer, maar dan is het zelf zouteloos geworden en ter wegwerping veroordeeld; of het doet dat wel, maar dan is de wereld gerechtigd, zal zij zich ten minste steeds gedrongen gevoelen, de echtheid ervan te beproeven. Daarom kunnen, gelijk ook de ware Christen dagelijks ervaart, de openlijke of bedekte vervolgingen niet uitblijven. In alle standen des volks heeft de groote menigte bij minder verhevene levensopvatting een eigenaardig belang. „La guerre n'est pas entre les con-

1) Essai sur la manifestation, p 50. Ook Milton bouwt te veel op de kracht der discussie.

ciences"; zegt Vinet 1) met juistheid, „la guerre est entre les intérêts ; la guerre est entre les intérêts et les consciences." Daarom kan de ware Kerk geen rust hebben. Ook haar rust is elders.

Maar daarom kan ook de burgerlijke overheid niets meer doen tegenover de kerk, dan haar, evenals ieder ander, te beschermen tegen onrecht. Den waren godsdienst bevorderen kan zij niet, al wilde zij het. Zoodra zij verder wil gaan; zoodra zij b. v. een deel der natie steunt ter vervulling in eene behoefte die door heel de natie gevoeld wordt, verzwakt zij in geestelijken zin het deel dat den steun ontvangt, terwijl zij feitelijk het andere deel onderdrukt. De invloed, dien de Christenen op de wetgeving en dientengevolge op de handelingen der overheid uitoefenen, ziedaar de eenige gezonde verbinding tusschen Kerk en Staat.

Dit is, werpt men misschien tegen, geene rechtvaardige solutie. Gij weet, gij beweert althans, dat de wereld volgens haar natuurlijken aanleg vervolgziek is, en geene vrijheid, geene volkomen rechtsgelijkheid wil — en toch laat gij den Christen alleen lijden, een lijden dat de wereld hem dan ook wel gaarne zal gunnen. Zulk eene solutie moge den dweper bevallen; voor den staatsman is zij onbruikbaar, ja, zij wekt onwillekeurig de herinnering op aan het „du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas"!

Wat die ongelijkheid betreft wensch ik te antwoorden, dat de overheid, door allen gelijkelijk te beschermen, het lijden om de waarheid zeer kan verzachten; voorts, dat de ongelijkheid op andere wijze hersteld wordt. Want de Christen die lijdt, zal ook heerschen; niet alleen hiernamaals, maar, door zijn invloed op de wetten, reeds hier. Dit heeft de geschiedenis der eerste christeneeuwen overvloedig bewezen. Tegenover het lijden van thans staat het heerschen in de toekomst.

En wat de belachelijkheid aangaat, ik erken die. Edoch, zij is niet grooter dan die van het Evangelie van Jezus Christus zelf.

Die godsdienst- en gewetensvrijheid, welke, evenals alle andere vrijheden, niet absoluut is, doch, hierin van alle andere vrijheden

1) t. a. p. p 58: De strijd is niet tusschen de gewetens; de strijd is tusschen de belangen; de strijd is tusschen de belangen en de gewetens.

onderscheiden, evenmin aan het staatsgezag is onderworpen, en hare grenzen vindt in den wil van God zelven; aan wien zijn wij haar verschuldigd? Hierover ten slotte nog een enkel woord.

Wij zijn haar, dit heb ik reeds gezegd, niet verschuldigd aan de heidensche priesters, aan de heidensche humanisten, of aan de heidensche wijsgeeren; evenmin aan de humanisten of wijsgeeren van de latere eeuwen, al hebben deze, ter herwinning van vroegere vrijheid, vaak daarvoor gestreden; evenmin aan de Kerk, zij moge dan roomsch heeten of protestantsch. Noch de verzekering dat de consciëntie het hoogste goed is van den mensch, noch de trouwens bij weinigen bestaande liefde voor de vrijheid van anderen, is in staat de talrijke bezwaren op te heffen, die het menschelijk inzicht aan het verleenen van die vrijheid in den weg legt, en de verdraagzaamheid, gesteld dat zij eene deugd is, is te zeldzaam, dan dat aan haar veel invloed mag worden toegeschreven. Ook is in geen enkel land ter wereld de godsdienstvrijheid toegestaan op dezen grond, dat de waarheid altijd den leugen overwint. Want op de kracht der waarheid, in den zin waarin men dit woord gewoonlijk bezigt, wordt weinig vertrouwen gesteld; de waarheid is zelden populair, zelden beminnelijk, en, zoo zij zich al een weg baant, komt zij meestal zoo laat achteraan, dat het geslacht, 't welk het slachtoffer van den leugen was, er weinig baat meer bij heeft.

Niet menschen, maar Jezus Christus zelven, in wien de God der oude Profeten zich geopenbaard heeft, hebben wij voor het bezit der gewetensvrijheid, voorzoover die bestaat, te danken.

Ik weet dat ik door dit antwoord elke aanspraak op wetenschappelijkheid, gesteld dat ik die nog bezat, heb verbeurd. „Wer kümmert um Jehovah sich noch?” roept honend en godlasterend de Spectator 1). Hieraan is nu eenmaal niets te veranderen. Nu de mannen der wetenschap voor goed hebben uitgemaakt, dat feiten welke niet onder ieders bevattings- of waarnemingsvermogen vallen buiten het gebied liggen der wetenschap, houdt natuurlijk wie zich aan die beslissing niet stoort op een wetenschappelijk man te zijn. Maar feiten blijven feiten, onverschillig of wij er al dan niet mee verkiezen te rekenen. De vraag is niet of eene conclusie past in het

1) Van 20 Dec. 1879.

systeem der wetenschap, maar of het systeem der wetenschap past in de waarheid. De vraag is of, als men de wetenschap ontdoet van haar Hoofd, er nog iets anders overblijft, dan een dood lichaam, een kunstig samenstel van menschelijk vernuft, alleen bruikbaar voor eene wereld zonder geest. Indien Jezus Christus zelf de wereld beheerscht, indien Hij het is die de wereld overwint en niet wij, dan is dat zoo, al weigert de wetenschap dat feit te erkennen. Ik voor mij nu kan de oogen niet sluiten voor het feit, dat ik op geestelijk gebied telkens terugvind, namelijk dat God het dwaze der wereld heeft uitverkoren, opdat Hij de wijzen beschamen zou; en het zwakke der wereld heeft God uitverkoren, opdat Hij het sterke zou beschamen, en het onedele der wereld en het verachte heeft God uitverkoren, en hetgeen niets is, opdat Hij hetgeen iets is teniet zou maken, opdat geen vleesch zou roemen voor Hem.

Maar hun, die deze dingen niet vermogen te zien, veroorloof ik mij nog te vragen, of zij op natuurkundig gebied niet gewoon zijn zich van hypothesen te bedienen; of zij bv., om zeker aantal verschijnselen te verklaren, niet de aantrekkingskracht der aarde aannemen, eene kracht, waarvan het bestaan door niemand bewezen kan worden. Welnu, laat ook mij op eenige verschijnselen wijzen.

De godsdienst- en gewetensvrijheid, in den zin waarin die hier bedoeld wordt, namelijk van volkomen rechtsgelijkheid van elke richting, is een goed, dat buiten het Christendom, nergens gevonden wordt; dat, voordat het verkregen was, als gevaarlijk door de grootste vernuften steeds is bestreden; dat aandruischt tegen de natuur des menschen, die moeilijk duldt wat hij zelf voor onwaar houdt; dat, naar gewone logische redeneering, in strijd schijnt met eene welgeordende maatschappij, en waarvoor in elk geval zeer weinigen goed en bloed over hebben. Die vrijheid, door niemand verdedigd en door niemand begeerd, was echter onmisbaar voor hen, die zich geroepen achtten den Naam van Jezus Christus over de gansche aarde te verkondigen; deze hebben hun leven wel voor dien Naam gelaten, maar nooit voor de vrijheid, die zij integendeel aan anderen meestentijds hardnekkig hebben geweigerd. Even bekrompen, vreesachtig en zondig als het gewone gros der menschheid, hebben zij, bij het aan den dag leggen van een vaak onbegrijpelijken heldenmoed, steeds getuigd

dat zij hunne kracht ontleenden aan hunnen Heer en Meester, Jezus Christus, en hebben zij zich tevens éenes geestes gevoeld met de oude profeten onder Israël, die den Naam verkondigden van Jehova, denzelfden God, dien ook Jezus Christus zelf heeft verkondigd. Zoo is die vrijheid, welke de verkondigers van Jehova en van zijnen Zoon Jezus Christus eenvoudig genomen hebben, met alle vrijheden die daarvan weder het gevolg waren, een gemeengoed geworden van de meeste Christenvolken der aarde. Zijn nu deze feiten alzoo, maar zijn zij niet te danken aan de macht van dien Heer zelf; is deze niet de levende Zone Gods, naar eene legende, een zelfbedrog of een ideaal dat de menschelijke geest zich geschapen heeft, dan moeten wij aannemen, dat die vrijheid slechts verkrijgbaar is, althans slechts verkregen is door het gelooven in wat niet bestaat, en dat de profeten en godsgezanten, die, gedurende eene reeks van eeuwen, de christelijke vrijheid hebben voorbereid door ten koste van hun leven en rust Jehova boven alles te eeren, niets dan dwaling en fictie hebben omhelsd, zoodat de grootste goederen der menschheid verkregen zijn door het geloof in den leugen. Ik vraag: is dat waarlijk aannemelijker, dan dat wij hier te denken hebben aan de wonderbare kracht Gods?

Wat mij aangaat, ik zie in het bezit der godsdienstvrijheid, voorzover deze thans veroverd is, niets anders dan een gevolg van de overwinning van Jezus Christus over de afgoden, die telkens tegenover zijn rijk worden opgericht. Buiten Christus is op den duur godsdienst- en gewetensvrijheid onbestaanbaar; de behoefte aan orde is bij de menschen zóóals ze nu eenmaal van nature zijn, sterker dan de behoefte aan die vrijheid, en voor een onbekenden God of voor een ideaal heeft nog nimmer de menschheid offers, laat staan haar leven veil gehad. Het is noodig zich hiervan wel te doordringen; want de overwinning is nog verre van voltooid, en Christus wordt nog niet alom als Koning geëerd. Daar zijne belijders en getuigen blijven volhouden, dat Hij, die de wereld overtuigt van zonde en ongerechtigheid, eenmaal komen zal om te oordeelen, en over heel de aarde zal heerschen, zoo kan de wereld tegenover die belijders geenszins neutraal zijn, en zal zij steeds dezen voor staatsgevaarlijk uitkrijten, en hun naar vermogen of de vrijheid of althans elken invloed pogen te benemen. Tegenover het Christendom blijft

niemand neutraal. Zeer schoon zegt Vinet 1): „Le dogme chrétien n'est pas plutôt exprimé qu'il détermine la vie; le vrai nom de Dieu donne le vrai nom de l'homme; dire ce qu'est Dieu, c'est dire ce que l'homme doit être.... Il y va donc de beaucoup de se prononcer sur le dogme chrétien; c'est déclarer par là même certains principes de conduite, c'est se rattacher à une morale ou à une autre; c'est dénoncer sa vie intérieure; c'est publier sa conscience; c'est donner la mesure de ses jugemens et la règle de ses actes.” „Le christianisme est radical au plus haut degré, radical en morale. Il déracine une vie, il en plante une autre. Seul entre toutes les religions, il est en hostilité directe avec la nature humaine en ce qu'elle a de déchu, comme aussi seul il coïncide avec cette même nature en ce que le péché n'a pas atteint; le plus humain à la fois et le moins humain de tous les systèmes.”

Om zich tegen onderdrukking te vrijwaren, smeekt de Kerk telkens aan den Staat den leugen te helpen bestrijden, ten einde zoo de ware vrijheid te behouden. Het middel schijnt afdoend en eenvoudig. Maar Jezus wil nu eenmaal zelf de wereld en hare overheden overwinnen; daarom past het zijne Kerk niet de hulp in te roepen van die overheden. Die hulp heeft dan ook nooit wezenlijk het Koninkrijk Gods gebaat, behalve in zoover, dat vervolging de waarheid soms des te schitterender heeft doen uitkomen. Dit is zóo in het oog vallend, dat de wereld het gevaarlijke ervan heeft ingezien. Maar daarom heeft zij nog geenszins hare bemoeiing met de leiding der geesten gestaakt. „Entre la persécution et la tolérance”,

1) Essai sur la manifestation, p. 85.

Het christelijk dogma is nauwlijks uitgesproken, of het bepaalt het leven; de ware naam Gods geeft den waren naam des menschen; te zeggen wie God is, is te zeggen wat de mensch behoort te zijn.... Zich omtrent het christelijk dogma uit te spreken, is dus eene zaak van groote beteekenis. Dat uitspreken alleen reeds is het vaststellen van zekere gedragslijn; het is het omhelzen van de eene zedeleer of van de andere; het is het blootleggen van zijn inwendig leven; het is het openbaren zijner consciëntie; het is het aangeven van den maatstaf zijner oordeelen en van het richtsnoer zijner handelingen.

Het christendom is in de hoogste mate radicaal; radicaal ten opzichte der zedeleer. Het ontwortelt een leven, en stelt een ander in zijne plaats. Alleen onder alle godsdiensten is het in rechtstreeksche vijandschap met de menschelijke natuur, in datgene waarin deze gevallen is; zooals het ook alleen met die natuur overeenstemt in datgene, wat de zonde niet heeft aangeraakt; het meest menschelijke en tegelijk het minst menschelijke van alle systemen.

zoo laat Vinet 1) haar spreken, „il y a un moyen-terme admirable; protégeons ce que nous ne pouvons détruire. Protéger, c'est la forme la plus honnête et la plus sûre de la contrainte. Nous n'étouffons pas cette force que rien ne saurait étouffer, mais nous la comprimons; nous ne détruisons pas le principe de cette vie, mais nous l'assouplissons; nous l'endormons peu à peu dans l'aise et dans la sécurité. Ce christianisme.... rendons-lui des hommages, qu'il nous paiera de sa liberté; opposons à la religion une religion; c'est le vrai moyen de créer au sentiment religieux une température médiocre et uniforme, la seule qui convienne à la santé de l'Etat, et au dessous de laquelle, nous devons bien en convenir, la religion des peuples ne descendra jamais.”

Zij derhalve, die beslist elke bijzondere bescherming der Kerk door wereldlijke middelen veroordeelen, en alleen verlangen dat de overheid in haar eigen belang Jezus Christus, den Zoon Gods, ook als Heerscher over de koningen der aarde zal erkennen, doen niet, zooals hun van Roomsche zijde verweten wordt, iets kwaads opdat het goede er uit voortkome; veel min vertrouwen zij op eigen kracht, of verheven aanleg, of liefde voor vrijheid en deugd — alle welke dingen een mensch, die zichzelf kent, niet bij zichzelf vindt. Maar zij aanvaarden den spot en den tegenstand der wereld, omdat zij weten dat zij dien, zij het ook niet van die spotters, verdiend hebben, en dat wat door zonde verloren is (ook onze vrijheid derhalve) niet dan door lijden kan worden herwonnen. Zij vertrouwen op de belofte van Christus, en weten dat Hijzelf zijne Kerk in stand houdt, dat zij niets kunnen doen zonder Hem, maar ook, dat Hij zijne getuigen bezigt om zijn plan te vervullen. In dien

1) Essai sur la manifestation, p. 304/5.

Tusschen vervolgen en dulden ligt een heerlijke middenweg; laat ons beschermen wat wij niet kunnen vernietigen. Beschermen, dat is de netste en veiligste vorm van dwang. Wij verstikken niet die kracht, die door niets te verstikken is, maar wij onderdrukken haar; wij vernietigen niet het beginsel van dat leven, maar wij doen het insluimeren; wij doen het langzamerhand in gemak en veiligheid indommelen.... Laat ons aan dat Christendom erbewijzen aanbieden, die het ons met zijne vrijheid betalen zal; laat ons, in één woord, tegenover den godsdienst een godsdienst stellen; dat is het ware middel om aan het godsdienstig gevoel eene matige en gelijkmatige temperatuur te bezorgen, de eenige temperatuur, die goed is voor de gezondheid van den staat, en beneden welke, wij moeten het wel bekennen, de godsdienst der volken nooit dalen zal.

zin, zijn zij „Gottes Parthie”, „le parti du Dieu vivant”, maar hun strijden strekt niet om de wereld voor die partij, neen! maar om haar voor den levenden God zelve te doen buigen.

Om te resumeeren:

de ware belijder van den Heer Jezus Christus kan niet op de gemeenlijk aangevoerde gronden van staatsbeleid of rechtvaardigheid de godsdienst- en gewetensvrijheid verdedigen, omdat die gronden daarvoor te zwak en te bedriegelijk zijn; hij behoort zich niet tegen de volledige erkenning van die vrijheid te verzetten, allerminst in de meening van daardoor zijnen Heer te dienen;

hij kan zijn Heer niet beter openlijk en onbeschoord dienen, dan door zelf altijd, overal en op elk gebied, Hem te belijden door woord en daad;

hij heeft de gevolgen van die belijdenis, hoe pijnlijk die ook voor hem zijn mogen, te aanvaarden, omdat er niet geschreven staat: in de wereld zult gij verdrukken, maar, in de wereld zult gij verdrukt worden;

alzo handelende, verwerft hij voor zich en voor geheel zijn volk die mate van consciëntie- en godsdienstvrijheid, die met de grondslagen van een christelijken staat bestaanbaar is.

Zeven jaren zijn thans, sedert onze Vrije Universiteit werd ingewijd, verlopen. Geroepen om u haar leven over het laatst verlopen jaar te schetsen, begin ik met op den voorspoed, dien zij mocht ondervinden, te wijzen. Niet één werd door den dood aan haren kring ontrukkt. Geen leed trof haar. Merkbaar neemt de sympathie voor haar toe, al is het ook dat velen dergenen, die het heil der Kerk in de handhaving van door den Koning geschapen besturen zoeken, zich van haar afwenden. Van al het rumoer, dat het gevolg is van den terugkeer van een deel des gereformeerden volks uit

zeventigjarige gevangenis, bespeurde onze stichting niets; zij ging rustig haren gang, en liet zich direct noch indirect met de brandende kerkelijke quaestie in. Maar de hoogleeraren, aan wie het onderwijs aan hare school was opgedragen, moesten menigmaal ondervinden, dat het „tot sunt personae quot qualitates” een rechtsregel is, welks toepassing in het dagelijksche leven eigenaardige moeilijkheden meebrengt! Al werden zij niet als „bouwers van den muur” aangevallen, toch moesten zij in andere hoedanigheid menigmaal met spiesen en zwaarden tot afwering van aanvallen gereed staan. En al moge dit nu strekken tot bevordering van praktischen zin, die ook bij de studiën niet behoort te ontbreken, en al weten wij dat ook in vroegere tijden menig hoogleeraar, zonder verwaarloozing van zijn ambt, aan den strijd des levens vurig heeft deel genomen, toch is het te wenschen, dat die veelvuldigheid van werkzaamheden moge afnemen. Studie vereischt rust en algeheele toewijding. Moge het daarom den Heere behagen, aan de stichting meerdere werkkrachten, vooral op het gebied van het onderwijs, te schenken.

In het College van Directeuren en Curatoren kwam ditmaal gelukkig geene wijziging.

Te betreuren is het, dat ook het aantal Hoogleeraren hetzelfde bleef, en dat zelfs de plaats van den Hoogleeraar Dilloo niet kon worden aangevuld, zoodat ook dit jaar wederom de colleges, dezen vroeger opgedragen, door de Hoogleeraren Hoedemaker, Kuyper en Rutgers gegeven zijn geworden. Nog meer. Ook de Hoogleeraar Hoedemaker — gelukkig niet op grond van afkeuring van het beginsel waarop Vereeniging en Universiteit gebouwd zijn — heeft zijn ontslag aangevraagd. Aanvulling van de rechtsgeleerde en literarische faculteiten, hoe noodig ook, bleef achterwege. Aan stichting van eene medische faculteit kon niet worden gedacht. En zulks, niettegenstaande de wakkere en vrijgevige vrienden onzer stichting blijkbaar gezind blijven in de materiele behoeften te voorzien. Troosten wij ons met de herinnering, dat zelfs eene Academie als de Leidsche, hoe krachtig ook door aardsche potentaten gesteund, in den aanvang met gelijk gebrek aan personeel had te kampen, en bidden wij onzen Curatoren toe, dat zij spoedig in de aanvulling van al het ontbrekende mogen slagen.

Gelijk in 1886 het eerste candidaats-examen in de letteren werd

afgelegd, zóó in het afgelopen jaar het eerste doctoraal-examen in de rechtsgeleerdheid. Om verschillende redenen zijn de vakken, waarover dat examen zal loopen, nog niet voor goed vastgesteld. Ditmaal liep het examen over het burgerlijk en handelsrecht, het staats- en het strafrecht. Of, ter verkrijging van den doctoralen graad, een proefschrift altijd verplichtend zal worden gesteld, is eene vraag, die binnen kort zal worden beslist.

Ten aanzien van de studenten aan onze Hoogeschool dient te worden vermeld, dat zich gedurende dit academiejaar een en twintig jongelingen, dus juist het driedubbele getal van het vorig jaar, als studenten hebben doen inschrijven.

Was in den aanvang voor de meesten dezer studenten het vooruitzicht zeer duister, omdat het niet wel te zien was hoe zij, na volbrachte studie, in kerkelijke bediening zouden komen, sinds den aanval in 't begin van Januari des vorigen jaars tegen de gereformeerden in de N. H. Kerk ondernomen, is dat vooruitzicht aanmerkelijk veranderd, en is er eer reden om voor te spoedige plaatsing te vreezen. Voor juristen en litteratoren bestond die moeilijkheid nooit, omdat, wanneer deze ook van de regeering een diploma wenschen te ontvangen, ze tot de examens der faculteiten aan de rijks- en gemeentelijke universiteiten vrijelijk worden toegelaten. Hoe wenschelijk het zijn moge, dat ook onze Vrije Universiteit het recht om graden *cum effectu civili* te verleenen ontvangte, toch mag niet worden verzwegen, dat tot dusver bij het examineeren van onze studenten door vreemde faculteiten over partijdigheid niet kan worden geklaagd, en dat integendeel bij aanraking met de stedelijke Universiteit geen spoor van onheuschheid viel te ontdekken.

Als bewijs eindelijk van den inwendigen groei onzer Universiteit mag nog genoemd worden de noodzakelijkheid van vergrooting van het Hospitium, dat meer en meer een integreerend deel wordt van geheel onze stichting.

Mag dan, als wij deze dingen aanschouwen; als wij zien dat het Nederlandsche volk nog energiek en ernstig genoeg is, om, te midden van velerlei tegenspoed en tegenkanting, eene stichting als deze in het leven te roepen en te onderhouden, — mag dan, vraag ik, ook thans niet wederom uit ons midden een juichtoon uitgaan tot Hem, die ons al deze dingen schonk? Is niet ook deze stichting ontstaan

uit eene drijving der consciëntie; uit de begeerte om, ook op wetenschappelijk gebied, openlijk en tegenover gansch de wereld den Naam des Heeren hoog te houden? Voorzeker, als wij op ons zelve zien, kunnen wij niet anders doen, dan schuld belijden wegens al het zondige en gebrekkige dat een iegelijk onzer, ook in zijn werkring, heeft aangekleefd. Veel is er dat veranderen moet; veel dat nog van den grond af moet worden opgebouwd. Maar indien Hoogleeraren en studenten, en allen die door hunnen arbeid en hunne gaven deze zaak steunen, meer doordrongen worden van de waarheid, dat Gods Naam waarlijk geëerd wordt, niet, althans niet in de eerste plaats, door het wel formuleeren van gedachten en systemen, hoe nuttig en noodzakelijk dit vooral op wetenschappelijk gebied ook zijn moge; niet door het aanvallen van personen en het verdachtmaken van tegenstanders; maar wel door het neerwerpen van alle afgoden, ook van die welke in eigen hart aanwezig zijn en altijd weer opdoemen, dan zal de arbeid steeds gemaklijker, de ijver steeds vuriger worden, en zullen wij onzen wakkeren voorvaderen, toen zij zich bereid verklaarden en gereed maakten tegenover Kerk en Keizer hunne vrijheid in Christus met goed en bloed te verdedigen, met des te dieper overtuiging kunnen nazeggen: „Die, so Gottes Parthie und bei seinem heiligen Worte bleiben wollen, sind das kleine Häuflein, ist aberu nerschrocken.”

De God nu aller genade, die ons geroepen heeft tot zijne eeuwige heerlijkheid in Christus Jezus, nadat wij een weinig tijds zullen geleden hebben, dezelve volmake, bevestig, versterke en fondeere ons allen!

En thans aan het einde mijner taak gekomen, draag ik de rectorale waardigheid over aan mijnen ambtgenoot, den Hooggeleerden Heer Dr. Abraham Kuyper, bij besluit van Heeren Directeuren over het ingetreden academiejaar tot Rector onzer Hoogeschool benoemd.

Juist zeven jaren geleden wijddet Gij, in het koor der Nieuwe Kerk, onze Vrije Universiteit in. Wat is er reeds sinds dat korte tijdverloop geschied! Hoeveel veranderd! Toen ik als Curator die inwijding bijwoonde, vermoedde ik niet ooit te zullen worden geroepen om aan U, met recht den vader onzer stichting genoemd, de rectorale

23267

waardigheid over te dragen. Drie en een half jaar zijn er verlopen, sedert ik, door de aanvaarding van het professoraat, met deze stichting en dus ook met U persoonlijk in nauwer aanraking kwam. Het is hier niet de plaats om daarover uit te wijden, of te verzekeren, dat ik Uwe groote gaven en Uwe vriendschap steeds meer ben gaan waardeeren, naarmate ik U van naderbij leerde kennen; maar verzwijgen wil ik het toch niet, dat de droeve voorspellingen, die vele welmeenende en bezorgde vrienden mij, vóór ik aan deze Universiteit als Hoogleeraar optrad, hebben gedaan, tot dusver niet in vervulling zijn gegaan. Leven en laten leven, — mits zonder verzaking of verberging of verzwijging van eigen levensbeginsel — was steeds ook Uwe leuze. Daarom, gelijk ik zonder eenige moeite een jaar lang den scepter over U gezwaaid heb, overhandig ik U dien thans zonder angst of vreeze. Moogt Gij hem ten tweeden male voeren tot heil en tot eere onzer stichting. Moge de Heere onze God, die ook U tot een getuige stelde van Zijnen Heiligen Naam, U de kracht geven om in die getuigenis te volharden tot den einde toe. En moge zoo op nieuw onze bede worden vervuld:

Vivat Crescat Floreat Academia Nostra!

Ik heb gezegd.

2

erlopen,
ze stich-
am. Het
eren, dat
en gaan
aar ver-
gen, die
an deze
ver niet
zonder
insel —
moeite
ig ik U
tweeden
e Heere
Heiligen
rden tot
ervuld:

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 01122 0195

